PERSIAN LITERATURE

IN THE

INDO-PAKISTAN SUB-CONTINENT

BY

PROF. GHULĀM MUSTAFĀ KHĀN

M.Ā., LL.B., PH.D., D,LITT.

PERSIAN LITERATURE

IN THE

INDO-PAKISTAN SUB-CONTINENT

BY

PROF. GHULĀM MUSTAFĀ KHĀN

M.Ā., LL.B., PH.D., D.LITT.

Head, Department of Urdu

University of Sind (Pakistan)

PUBLISHED BY

Barque & Company [Est. 1930]

P. B. 201, LAHORE

1972

Price 25/-

Printed by Mr. Ali Muhammad Barque at Directory Printing Press.
Barque Chambers, Lahore

TO

my dear pupil

Dr. JAMIL JĀLIBĪ

M.A., PH.D.

PREFACE

THE present book is a short survey of Persian Literature (both Poetry and Prose) flourished in the Indo-Pakistan sub-continent. Very brief accounts of the lives of the important poets and prose-writers have been given, yet there are specimens of their works, which can speak of their literary merits. The whole work, originally prepared, some seven years ago, for a 'Society' (which could not publish it for want of funds), can, however, give an idea of the pro-pounded theme and satisfy the reader to a certain extent. Eventually, the author does not claim to have displayed any originality or scholarship and has nothing to say about the particulars of the book. It is regretted that we had to adopt "Z" for ض as well, as it is generally pronounced in our country. Besides this letter there is nothing against the standard system of transliteration.

Many thanks are due to Dr. Jamil Jālibī, who so kindly arranged for the publication of the book, and also to Mr. Muḥammad 'Āmir Farūquī, who helped the author in collecting the material.

GHULAM MUSTAFA KHAN

EVER since Sultān Maḥmūd of Ghaznīn (d. 421/1030) annexed the Panjab to the Ghaznavid Kingdom, there was an influx of Persians and Turks to the sub-continent of ~~the~~ Indo-Pakistan They settled in the Panjab and formed a small colony of an aristocracy, speaking chaste Persian. The passing of power from the Ghaznavids to the Ghurids made no change in the literary taste of the people and gradually Persian prose and poetry flourished well, till Amīr Khusrau, the greatest literary figure of the sub-continent, brought literature to a standard which is enviable for all times to come.

We may first mention those poets who lived during the times of the Ghaznavids.

Abū 'Abdu'llāh Rūzbah b. 'Abdullāh "Nukati" of Lahore

Very little is known about the life and attainments of the poet. It is only ~~only~~ 'Awfi who refers to him, saying that he eulogized Sultan Masū'd I (d. 432/1040) thus :- -

روی آن ترک نه رویست و براو نه برست
که برین ناز بیارست و بر آن گل ببرست

بطرازی قدی و آن خرخری زلف دراز   رستخیز همه خوبان طراز و خزرست
در بجای مه و خورشید بود یار مرا   اندرین معنی هم جای حدیث و نظرست

A few other verses are also recorded by the same biographer.[1]

1. Lubab-al-albab II, pp. 57-58, Browne 1903.

'Ali b. 'Uthmān al-Jullābi al-Hujwīrī "Data Ganj Bakhsh"

He originally belonged to Hujwīr and Jullāb (dependencies of Ghazna) and died in Lahore by 469/1076. He is known for his prose-work Kashf-al-Maḥjūb,[1] wherein he has referred one Persian couplet from a Sufi :—

آنچه گوشم نتوانست شنیدن بخبر   همه چشم بعیان یکسره دید آن ببصر

A 'Ghazal' has, however, been ascribed to him by a later biographer[2] :—

اشتیاقت روز و شب دارم دلا   عشقِ تو دارم نهان و بر ملا
جان بخواهم داد اندر کوی تو   گر مرا آزار آید یا بلا
سوزِ تو دارم میانِ جان و دِل   می دهم از عشقِ تو هر سو صلا
دِلبرا از تو همی خواهم لِقا   کن تو آرے و مکن هرگز تو لا
اے علی تو فرخی در شهر و کو   ده ز عشقِ خویشتن هر سو صلا

But its language and the context presumed to be of that age is doubtful.

---

1. Details of the book and its author will be in the next part dealing with prose writer.
2. Armughān-i-Pāk by Mr. Shaikh Ikram, Lahore 1959, p. 20.

Abu'l Faraj Rūnī

Abu'l Faraj was born at Rūna, a village near Lahore His father was some Mas'ūdi, as he himself says :—

ز دو جوہی که داشت مسعودی   کند آن را ملک بدان تمکین

He wrote panegyrics in praise of (*a*) Sultān Ibrāhim (d. 492/1099), (*b*) his commander-in-chief Najmu'd-Dın Abū Ḥalīm Zarīr-i-Shaibānī (*c*) Saifu'd-Dawla Maḥmūd Ibrāhīm, (*d*) Sultān Mas'ūd III (d.508/1115), (*e*) Khwaja Manṣūr b. Sa'īd b. Aḥmad b. Ḥasan Maimandī (*f*) Ṭāhir b. 'Ali, (*g*) Abū Naṣr, (*h*) ''Abdu'l Ḥamīd b. Ahmad b. 'Abdu'ṣ Samad, etc. Thus the poet seems to have lived till 497/1103 and even after.[1]

Abu'l Faraj has referred to one contemporary date :—

خسروا بنده را به لوهاور   در مدیح تو شعرهاست متین
هر یکی کرده را ولی انشاد   در سنه اربع مایه و ستین

۴۶۰ ھ

He composed panegyrics, 'ghazals' and quatrains as well, but his distinction rests on his panegyrics, which even Anwari (d. 585/1189) has followed, as he (latter) says :—

هم از آن سان که بوالفرج گوید   روزگار عصیر انگور است
تو مخدوم قدیمی انوری را   چنان چون بوالفرج را بوالمظفر
باد معلومش که من خادم بشعر بوالفرج   تا بدیدستم و نوعی داشتم بس اهتمام

1. Oriental College Magazine, Lahore, May 1938, p. 55.

A few verses from Abu'l Faraj's panegyrics may quoted here :—

نعلِ اسپ تو هلال ست و نشانش کوکب ست
آفتاب ست او و اسپش آسمان هموار مدار
آسمانی پُر کواکب بر زمین هرگز که دید
کآفتاب او یکی باشد هلالِ او چهار

مال دادن جز بحق اسراف دان   اینک از قرآن بخوان لا تسرفوا
از برای دین همه دُنیا بده   لن تنالوا البر حتیٰ تنفقوا

A popular proverb may be traced back in his dīwān

بران کافی نباشد اعتمادی   لبی باشد سیه را نام کافور

Mas'ūd-i-Sa'd-i-Ṣalmān of Lahore (438/1046—515/1121)

He recalls his birth-place (Lahore) in a couplet :—

به هیچ نوع گناهی دگر نمی دانم — مرا جز اینکه درین شهر مولد و منشاست

He has praised Sultān Ibrāhīm (d. 492/1099), Mas'ūd III (d. 508/1115), Malik Arslān (d. 511/1117/18), Bahrām Shāh (d. 552/1157), and their various courtiers.

He seems to have led a life of fortune in his youth, as he had rich lands of his father near Lahore. Later he became a victim of jealousies and people poisoned the ears of Sultān Ibrāhīm, saying that the poet was trying to approach[2] Malik Shah (d. 486/1093) in 'Irāq. Eventually he was put in the prisons of Sau, Dahak and Nāi, as he himself says :—

۳ هفت سالم بسود سو و دهک — پس از آنم سه سال قلعهٔ نای

Later, through the recommendations of Abu'r Rushd Rashīd and others, the poet was released and then he led a secured and contented life.

From one of his prisons the poet wailed for Lahore thus :—

ای لاهور ویحک بی من چگونه — بی آفتاب روشن، روشن چگونه
ای آنکه باغ طبع من آراسته ترا — بی لاله و بنفشه و سوسن چگونه
تو مرغزار بودی و من شیر مرغزار — با من چگونه بودی و بی من چگونه

1. Dīwān-i-Mas'ūd, Tehran 1318, p. 20 (preface).
2. At another place the poet gives the length of his imprisonment as 17 years :—

من بنده سال سیزده محبوس مانده ام — جان کنده ام ز محنت در حبس و در حصار

He has referred to the rainy season of his country :—

برشکال ای بهار هندستان   ای نجات از بلای تابستان

دادی از تیر مه بشارتها   باز رستیم از آن حرارتها

هر سو از ابر لشکری داری   در امارت مگر سری داری

He has got all sorts of poetry and left a large dīwān about 14000 verses. A few verses from his panegyrics m[ay] be quoted here :—

آلت رامش بخواه گوهر شادی بیار   رعد مثال آن بزن ابر بها داین ببار

شهر ز دیبای روم نغز تر از بوستان   راه ز خوبان شهر خوب تر از قندهار

روی چو دوزخ زمین گشت ز سبزه بهشت   نقش گرفته جهان شد به زمستان بهار

He is probably the first Pakistani to introduce "lo[ve] songs" in Persian ; *i.e.*, he wrote "monthly poems" af[ter] باره ماهه , and also اسبوعیه and ایامیه , wherein [the] beloved is recollected every month, every week and ev[ery] day, respectively, as the season or environments demand. Such poems are peculiar in force and diction. A few li[nes] from the "daily poems" may be referred to :—

---

3. Several poets adopted this strain. Sayyid Ḥasan says in a ghazal :—

ای آرزوی دیده بینا چگونه   وی یار و مونس دل تنها چگونه

Jāmi mourns his son :—

زیر گل تنگ دل ای غنچه رعنا چونی   بی تو ما غرقه بخونیم تو بی ما چونی

Faizi, too, mourns his son :—

ای روشنی دیده روشن چگونه   من بی تو تیره روز تو بی من چگونه

Nazīr and Ghālib have also got ghazals with چگونه as 'radif'.

---

1. Ever since the 5th century A.H. we find عورت an equivalent for a 'wo[man]'. Ma'sūd-i-Sa'd says :—

دلم ز محنت خون گشت و خون همی گریم   همه شب از غم عورات و انده اطفال

سه شنبه به مرّیخ دارد نسب   چرا باده ندهی مرا ای عجب
بده بادهٔ لعل مرّیخ رنگ   که مانند مرّیخ تابد بشب
شود مر مرا بادهٔ تلخ نوش   ز دست تو ای دلبر نوش لب

Apart from the above, there have been several minor
oets[1] under the Ghaznavids, as mentioned in the Lubāb
, pp. 281-282 ; II, pp. 286, 291, 348), but as their resort
the subcontinent is not ascertained, they may be dropped.[1]
ayyid Ḥasan (d. 556/1161) and 'Uthman-i-Mukhtari have,
owever, visited Lahore; but they belonged to Ghaznin
roper hence they need not be cited.

After the Ghaznavids a series of successful campaigns
as launched by Muḥammad Ghūrī. Later, Delhi became
e capital of Quṯbu'dīn Aibak who patronised literature
spite of political turmoil in the country. Ḥasan Niẓāmī
e son of the famous Niẓāmī 'Ārūḍī (the author of Chahār
aqāla), wrote the contemporary history Tāju'l-Ma'āthir.

Then under Nāṣiru'd-Dīn Qubācha (d. 624/1236), his
ier 'Ainu'l Mulk, Ziyāu'd-Dīn, Fazlī of Multan, Shams-
d-Dīn Muḥammad of Balkh, etc., were the prominent poets
orded by 'Awfī—the contemporary anthologist.[2] Under

Kashf-al-Maḥjūb it is thus used :—

(باب اہلبیت) بجز وی کسی نماند که بر عورات قیّم بودی

---

n Lubab (II, 411) one Hamīdu'd-Dīn Mas'ūd b. Sa'd Shālī Kob is said to
have belonged to Lahore. Later, Sirāju'd-Din (the father of Minhaj who
was the author of طبقات ناصری) was from Lahore and counted amongst
he literati. Ābū Ja'far 'Umar b. Isḥāq, Shihābuddīn Muḥammad b. Rashīd,
bū Bakr Khusravi, etc., are also referred to by Awfi and seem to have
elonged to the Panjab.

ee also Āghā 'Abdu's-Sattār's article in the Oriental College Magazine,
ovember 1938, pp. 85-96, and again the same Magazine, February 1939
p. 72-82.]

Iltutmish (d. 633/1235) one *Tāju'd-Dīn* [1] rose to be the Secretary of State. He wrote several panegyrics in praise of the king. In 626/1229 when the Abbaside Caliph Abu Ja'far Manṣūr al-Mustanṣir sent a robe of office to the king, in recognition of his sovereignty, the poet recited a 'qaṣida', a few lines of which are as follows :—

ناصر الاسلام مستنصر که طوقِ طاعتش زآسمان در گردنِ اهلِ زمین آورده اند
شادیِ عامست در شهر این که بهرِ شهریار خلعتِ خاصِ امیر المومنین آورده اند
خلعتی یا رب چگونه چون عروس آراسته راست بر بالای شاهِ راستین آورده اند

In 630/1233 when Iltutmish captured the fort of Gwalior, the poet wrote the following quatrain :—

هر قلعه که سلطان سلاطین بگرفت از عونِ خدا و نصرتِ دین بگرفت
آن قلعهٔ گالیور و آن حصنِ حصین در ستّ مایه سنه ثلثین بگرفت

When the King's son Ruknu'd-Dīn ascended the throne, the poet wrote a long panangyric, beginning with :—

مبارک باد ملکِ جاودانی ملک را خاصه در عهدِ جوانی
2 یمین الدوله رکن الدین که آمد درستش از زمین چون رکنِ یمانی

The poet wrote in praise of nobles as well. He died in 664/1266.

Thereafter Shihābu'd-Dīn Mihmarah of Badā'ūn needs be mentioned. Amīr Khusraw says about him :—

در بداون مهمره سرمست گر خیزد ز خواب بشنود گر نغمهٔ مرغانِ دهلی زین نوا

---

1 Tāju'd-Dīn was known as " ریزه " (atom) perhaps a nickname for his short stature.

---

1 Ḥāfiz Maḥmūd Sherānī has discussed in details this poet's panegyrics, wrongly ascribed to Ansari, in "Urdu", April 1923, seqq 227.

2. The Early Persian poets by Dr. Iqbal Hussain, pp. 168-172.

Again in an introduction to the Ghurratu'l-Kamāl, ren in 625/1296, Amīr Khusraw says :—

مولانا شهاب الدین مهمره و مولانا بهاء الدین بخاری که هر یکی بستان علم را بلبلی بوده ا

iis means that Mihmarah died sometime before that date.

Perhaps he was the first poet of the sub-continent to oduce "Sufism" in panegyrics. A few verses from a :gyric are as follows :—

الفم بلوحِ هستی همه هیچ در نشانی — بقای غیر قائم ز وجود خویش فانی

صفِ آخر ایستاده به امید به نشینی — ز تحرّک آرمیده بصفات بی نشانی

صفتِ الف نه دارم که الف کژی نه دارد — همه نقشِ من کژ آمد ز صحیفهٔ معانی

۴ دمِ بلبل است و گل خوش منِ بیخبر چو سوسن — چو الف زبان نه دارم چه کنم به ده زبانی

Amiduddin *of Sunnām* (601/1204—683/1284)

'Amīdu'd-Dīn[1] of Sunnām (a village of Patiala state), was patronised by Prince Muḥammad, the eldest son of Ghiyāth-u'd-Dīn Balban. He rose to the status of the Controller of States and was conferred upon the title of Fakhru'l-Mulk. He wrote qaṣīdas and ghazals as well. A few verses of his qaṣida are as follows ;—

زهی ز نرگس مست تو پر خمار آهو　　ز بند نافهٔ مشک تو شرمسار آهو
به حیرت است در آن چشم دیده نرگس　　به غیرت است در آن زلف مشکبار آهو
به گرد بوستان صدره چو دایره برگشت　　ندید چون خط تو یک بنفشه زار آهو

His ghazals, the central idea af each of which is generally one, have such verses :—

گر نه دهی عقل را بر لب دریا ر بار　　بر دلم از غم منه خیره بیکبار بار
تا گل رویت شگفت هر نفس از رنگ تو　　در جگر و دل شکست لعبت فرخار خار
در خم هر تار موز زلف تو دارد شبی　　روز دلم کرده چون شب از آن تار تار
روی تو پیرایهٔ صحن چمن　　موی تو سرمایهٔ مشک ختن
بستهٔ گیسوی تو صد دین و دل　　خستهٔ بادام تو صد جان و تن
طرهٔ طرار تو عاشق فریب　　غمزهٔ خونخوار تو لشکر شکن
فتنهٔ رفتار تو کبک دری　　والهٔ رخسار تو هر مرد و زن
بندهٔ خاک در تو شد عمید　　آتش غم در دل و جانش مزن

---

1. He is known as تونکی or لویکی as well. Dr. Muḥammad Shafi' has discussed the various forms of this word in the Oriental College Magazine, Lahore, August 1956, pp. 116-118.

Once he committed certain mistakes in the States accounts and was eventually put into prison, when he wrote :—

منله چون سیمرغ در یک گوشه مسکن کرده‌ام — ماورای مرکز خاکی نشیمن کرده‌ام

ننگ هر مرغی در این بوم از چه معنی می‌کشم — رفته‌ام عنقا صفت در کوه مسکن کرده‌ام

مرغ همّت تا نگردد خرمن سفلی گرای — خرمن چرخش ز انجم پر ز ارزن کرده‌ام

مه چو خرمن می زند چون دانه ننماید به کس — من به جو سنگ مروّت چند خرمن کرده‌ام

در بسی فن اهل حکمت را اگر ان رغبت نبود — من در آن صد گونه زو چون مرد یک فن کرده‌ام

Jakhru'd-Dīn 'Irāqī (688/1289)

He came from 'Irāq and lived at Multan for about 25 years. He was a devoted disciple of Hazrat Bahāu'd-Dīn Zakariyyā Suhrawardī of Multan and was also his (latter's) son-in-law. The following ghazal, very popular amongst the Sūfis, is full of spiritual emotions and it speaks of Iraqui's attachment to the Divine love and the Divine Master :—

نخستین باده کاندر جام کردند　　ز چشم مست ساقی وام کردند
بگیتی ہر کجا درد دلے بود　　بہم کردند و عشقش نام کردند
جمال خویشتن را جلوہ دادند　　بیک جلوہ دو عالم رام کردند
نہاں با محرمے رازے بگفتند،　　جہانے را از آن اعلام کردند
چو خود کردند راز خویشتن فاش　　عراقی را چرا بدنام کردند

His whole diwan is full of such emotions. On the death of his master in 666/1268 he wrote a heart-rending threnody thus :—

چون ننالم چرا نہ گریم زار　　چون نہ مویم کہ می نیابم یار
کارم از دست رفت و دست از کار　　دیدہ بے نور ماند و دل بے یار
دل فگارم، چرا نگریم خون　　دردمندم چرا ننالم زار
خاک بر فرق سر چرا نکنم　　چون نشویم بخون دل رخسار
یار غارم ز دست رفت دریغ　　ماندم افسوس پاے بردم یار
آفتابم ز خانہ بیرون شد　　منم امروز و وحشت شب تار
حال بیچارۂ چگونہ بود　　رفتہ از سر مسیح و او بیمار
خود ہمہ خون گریستی بر من　　بودی از دوستی مرا غمخوار
روشنائی دیدہ رفت افسوس　　منم امروز و دیدۂ خون بار

He wrote panegyrics as well, in praise of his Master and his (latter's) son Shaikh Sadru'd-Dīn.

Sheikh Jamālu'd-Dīn of Hānsi (*Ḥisār, Panjab*) was another Sūfī poet of this age. He was a disciple of Ḥazrat Bābā Farīd (d. 664/1266). His dīwān contains panegyrics, ghazals and other poems, all dealing with gnosis. A few verses from one of his ghazals would suffice for the display of his literary approach :—

تشنگان جوئے آب می جونید　　آب اندر شراب می جونید
زارعان بر امید قطرِ مَطَر　　رعد و برق و سحاب می جونید
بہر گرما گروہ قصّاراں　　دائما آفتاب می جونید
از پی دفعِ قاطعانِ طریق　　شب رواں ماہتاب می جونید
منحنی گشتہ زمرۂ پیران　　بانا سّف شباب می جونید

Shaikh 'Uthmān, popularly known as "La'l Shahbāz", came to Sehwan[1] (Sind) from Marwand (Marand), a city of the eastern Azerbaijan. He first lived in the company of Shaikh Bahā'u'd-Dīn Zakariyyā of Multan and saw also Muḥammad (the son of Balban), who paid respects to him. He died at Sehwan in 673/1274. ~~A few~~ One of his ghazals, with Divine love, ~~are~~ is recorded, and we may quote here some of ~~their~~ its verses :—

زعشقِ دوست ہر ساعت درونِ نار می رقصم   گہے بر خاک می غلطم، گہے بر خار می رقصم

بیا اے مطربِ مجلس، سماعِ ذوق را در دہ   کہ من از شادیِ وصلش قلندر وار می رقصم

شدم بدنام در عشقش بیا اے پارسا اکنون   نمی ترسم ز رسوائی، بہر بازار می رقصم

مرا خلقے ہمی گوید، گدا چندیں چہ می رقصی   بدل داریم اسرارے ازآن اسرار می رقصم

منم عثمانِ مروندی کہ یارِ خواجہ منصورم   ملامت می کند خلقے و من بر دار می رقصم

---

1. "Sehwan" might have been a varied form of Saiḥūn—ā name given to the river Indus in the earlier records. The poet Sanā'ī (d. 545/1150) says :—

تا بدید آتشِ سنانِ سیحون   ہم بر آن آب نیست آب کنون

So also it is said in the Zainu'l Akhbār (Qazvīnī ed., pp. 69, 70) and then in the Muayyidu'l-Fuḍalā (Lucknow ed., Vol. I, p. 499). It is interesting to note that several families of Sehwan had migrated in the 18th century A.D. to Sehswan (U.P., India) and they still speak several Sindhi idioms and phrases, hence it is probable that Sehswan was named after Sehwan.

2. Dr. N.B.G, Qazi, in his book "La'l Shahbāz Qalandar" (Lahore 1971 pp. 40-44), has quoted some more verses belonging to the saint.

Abū ʿAlī Qalandar (d. 724/1324)

He is a well-known saint of Pānipat and his 'doublet' is very popular amongst the students of Persian Literature. He has written ghazals as well. A few verses of his doublet run thus :—

مرحبا ای بلبلِ باغِ کهن	از گلِ رعنا بگو با ما سخن
مرحبا ای قاصدِ طیّارِ ما	می دهی هر دم خبر از یارِ ما
مرحبا ای هدهدِ فرخنده فال	مرحبا ای طوطیِ شکّر مقال
در زمان هفت آسمان را طے کنی	مرکبِ حرص و هوا را پے کنی
دم به دم روشن کنی در دل چراغ	هر نفس از عشق سازی سینه داغ

Here are a few selected verses from his ghazals :—

هست در سینهٔ ما جلوهٔ جانانهٔ ما	بت پرستیم و دلِ ماست صنم خانهٔ ما
جنبد از جا و فتد بر سرِ افلاک یقین	بشنود عرش اگر نعرهٔ مستانهٔ ما
دل و جان کرده ام نذرِ بتان اکنون همی خواهم	که گر یابم خریدارے فروشم دین و ایمان را
ماییم در رنجِ هجر که شام و سحر کشیم	خوش طالعے کسے که شود هم کنار دوست
گر عشق نبودے و غمِ عشق نبودے	چندین سخنِ نغز که گفتے که شنودے
گر عشق نبودے به خدا کس نه رسیدے	حسنِ ازلی پرده ز رخ بر نه کشودے
گر ساقیِ وحدت درِ مے خانه کشادے	در دهر یکے عاقل و هشیار نبودے

گر چشم دل کشاد شود اے شرف نزا
ہر ذرۂ جہاں شود آئینہ دارِ دوست

بیا ساقی کہ روے تو مرا شمعِ حرم باشد
بگردم گردِ مے خانہ ببوسم پاے مستان را
نہ ترسم ز آتشِ دوزخ نہ پروا اے جان دارم
منم شوریدۂ جاناں نخواہم حور و غلمان را
چہ گفتی ایں سخن کفراست گرگوئی شوی کافر
برو اے واعظِ ناداں چہ دانی سرِ مستان را

اے خضر دستگیرِ منِ بیقرار شو
آوارہ می روم کہ ندانم دیار دوست
تا دوست درکنارِ من آید بدیں امید
دل از کنارِ من رود اندر کنارِ دوست

Amir Khusrau (d. 725/1325)

Amir Khusrau was born in Patiali, District Etah. U. P. and died in Delhi. He was a devoted disciple of Ḥazrat Niẓāmu'd-Dīn Auliyā. He was attached to the court of prince Muḥammed, generally known as "Khān-i-Shahīd". He had been to Bengal twice and stayed there for long.

His father was a Turk who had migrated to India but his mother was an Indian lady. This is why Amir Khusrau was well aware of the traditions, customs and socio-cultural life of the undivided India. He composed a number of Mathnavis regarding local events. In "Tughlaq Nāma" he tells the story of the battle between Ghiyāthu'd-Dīn Tughlaq, the ruler of Depalpur and Khusrau Khan. In the Deval Devi he sings of the love-story of Khizr Khan, the son of Sulṭān 'Alāu'd-Dīn Khaljī, with Deval Devi and their tragic end; and in the Qiran-us-Sa'dain he writes about the struggle between Sulṭān Kaiqubād and his father Bughra Khan, the ruler of Bengal, and also their meeting and compromise. Indian thoughts and names are found in abundance in his Ghazals and Qasidas. In short, there is a local touch in his compositions. In the Nuh Sipahr he wrote separately on the characteristics of India and the Indian people. Different biographers of Amir Khusrau have given a lengthy list of his works.[1] We may, however, mention them under the following heads:

(*a*) The five dīwāns : تحفۃ الصغر، وسط الحیوۃ، غرۃ الکمال، بقیہ نقیہ
and نہایت الکمال

(*b*) The historical poems : نُہ سپہر، خضر خانی، مفتاح الفتوح
قران السعدین
and Tughlaq Nama.

(*c*) The Khamsa : مجنوں ولیلیٰ، ہشت بہشت، آئین سکندری

1. Forty-five works have been mentioned by Dr. Wahid Mirza in "The Life and works of Amir Khusrau", Calcutta 1935. p. 148. One doubt "Khāliq Bārī has also been ascribed to him, but it is of a later period.

شیرین وخسرو، مطلع الانوار

and

(d) The غزلیات

(e) The Prose Works: اعجازِ خسروی، افضل الفوائد، خزائن الفتوح

(f) Bhasha poetry.

Like Rūmi, he was also throughout devoted to his spiritual master, in whose praise, he has spoken, in his ghazals, as a lover. Again on hearing the death-news of the master, he wrote very pathetic love-line in Bhasha :—

گوری سووے سیج پر مُکھ پر ڈالے کیس ‏ ‏ ‏ ‏ چل خسرو گھر آپنے سانجھ بھئی چوندیس

It is a strain which is unsurpassed by any poet. How amorous these lines of this ghazals are :—

ابر می بارد و من می شوم از یار جُدا ‏ ‏ ‏ ‏ چون کنم دِل به چنین روز ز دلدار جُدا

ابرباراں و منِ و یار ستادہ بہ وداع ‏ ‏ ‏ ‏ من جُدا گریہ کُناں ابر جُدا، یار جُدا

سبزہ نوخیز و ہوا خرّم و بستان سرسبز ‏ ‏ ‏ ‏ بُلبُلِ روے سیہ ماندہ زگلزار جُدا

من ندیدم چوں تو ہرگز دلبرے ‏ ‏ ‏ ‏ سرکشتے، عاشق کُشتے، غارت گرے

از تو یک نازد زخوبان عالمے ‏ ‏ ‏ ‏ از تو یک تیر وز دلہا لشکرے

در زمین پنہاں نماند آفتاب ‏ ‏ ‏ ‏ گر برآئی بامداد از منظرے

جاں ز تن بردی و در جانی ہنوز ‏ ‏ ‏ ‏ دردہا دادی و درمانی ہنوز

ملکِ دل کردی خراب از تیغ ناز ‏ ‏ ‏ ‏ واندریں ویرانہ سُلطانی ہنوز

ہر دو عالم قیمتِ خود گفتۂ ‏ ‏ ‏ ‏ نرخ بالا کن کہ ارزانی ہنوز

اے چہرۂ زیبائے تو رشکِ بتانِ آزری ‏ ‏ ‏ ‏ ہر چند وصفت می کنم در حُسن ازاں زیباتری

هرگز نیاید در نظر نقشی ز رویت خوب‌تر — شمسی ندانم یا قمر، حوری ندانم یا پری
آفاقها گردیده‌ام، مهر بتان ورزیده‌ام — بسیار خوبان دیده‌ام، لیکن تو چیزی دیگری

کافر عشقم مسلمانی مرا درکار نیست — هر رگ من تار گشته حاجت زنار نیست
از سر بالین من برخیز ای نادان طبیب — دردمند عشق را دارو بجز دیدار نیست
ناخدا در کشتی ما گر نباشد، گو مباش — ما خدا داریم ما را ناخدا درکار نیست

خلق می گوید که خسرو بت پرستی می کند !
آری آری می کند با خلق ما را کار نیست

A Sufistic trend has made his ghazal unparallel in literature. Who can deny the force and pathos of the following ghazal :--

نمی دانم چه منزل بود شب جائی که من بودم — به هر سو رقص بسمل بود شب جائی که من بودم
پری پیکر نگاری، سرو قدی، لاله رخساری — سراپا آفت دل بود شب جائی که من بودم
رقیبان گوش برآواز، او درناز و من ترسان — سخن گفتن چه مشکل بود شب جائی که من بودم
خدا خود میر مجلس بود اندر لامکان خسرو — محمد شمع محفل بود شب جائی که من بودم

A specimen from his doublet خضرخانی may be given here :—

شها، حکمت شناسا، کار دانا — ز داد و دانش اسکندر نشانا
نصیحت اینت ای شاه جهانگیر — که چون گشتی به شاهی در جهان میر
گرفتن سهل باشد این جهان را — کلید آن جهان باید شهان را
به همت آسمان را قلعه کن باز — به ملک خشکی و تری مکن ناز
به کن کاری همین جا تا توانائی — که آنجا هم چو این جا ملک رانی

Ḥasan of Delhi (652/1254—737/1336)

Ḥasan was a contemporary and friend of Amīr Khusrau. He was also a disciple of Ḥazrat Niẓāmu'd-Dīn Auliyā. He attended the courts of about eight Kings. The greatest of them was Sultān 'Alāu'd-Dīn Khalji. Ḥasan of Delhi wrote a number of qasidas in praise of the king. He praised him in his ghazals also. He compiled the traditions and utterances of his master Niẓāmu'd-Dīn Auliyā in a book "Fawāid-ul-Fuwad". This book is not only a treasure of spiritual instructions and pieces of advice for a Sufi, but also a piece of literature which is of great historical importance. He went to the Deccan also, with Sultan Muhammad Tughluq.

The ghazals of Hasan are full of sincere feelings and touching emotions. They are very impressive and eloquent. A few of his couplets are given here :—

مرغانِ غریبیم اسیرِ قفس، ہجر   مارا ز قفس باز به بستاں که رساند
باده در جامِ بلوریں ده مرا گر می دہی   نغز می آید شرابِ لعل را ساغرِ سفید

برد از من روانِ من روانے   بُتے، شوخے، لطیفے، دلستانے
مہے، مہرے، گُلے، مُشکے، عبیرے   خوشے، خوبے، حبیبے، مہربانے
حریفے، دلبرے، شنگے، دلیرے   ظریفے، نازکے، تیرے، کمانے

غمت به قصدِ منِ ناتواں چه می آید   ہم از تو شکر تواں گفت آنچه می آید
گہے که بر دلِ من می کشد کماں چشمت   بداں که بر دلِ من آں زماں چه می آید
مگر که در قدمت خواہد اوفتاد اشکم   وگرنه از سرو دیده رواں چه می آید

A few verses from a panegyric, in praise of 'Alāu'd-Dīn Khaljī may be quoted here :—

ز فتحِ شاہِ عالم را بہار است   بہارِ او فتوحِ روزگار است

نہالِ ملکِ او زانست تازہ   کہ آں پروردۂ پروردگار است

دریں حضرت ز نو نو غنچۂ فتح   ہمہ ایّام گوئی نو بہار است

گلِ نصرت کہ رست از سبزۂ تیغ   ز سرسبزیِ بختِ شہریار است

شہنشاہے کہ دائم طالعِ او   بہ ہر عزمے کہ خواہد اختیار است

علاؤالدین والدنیا کہ از وے   بنائے دین و دنیا استوار است

1. Under the patronage of Maharaja Krishan Prashad, the dīwān of Ḥasan has been published from Hyderabad (Deccan) in 1352 A.H., but it still requires proper sifting, because many of his verses have been intermingled with those of Amīr Khusrau.

Badr-i-Chāch

He was an excellent panegyrist of the court of Muḥammad Tughluq unsurpassed by any of the courtiers. Even a few lines from one panegyric would suffice for the display of his art :—

زبازِ آتشیں مخلب چو مرغ صبح شد نالاں　　غرابِ شب بزیر طشت کرد آں بیضہ ہا پنہاں
مگر بازاز دہانِ صبح جامِ زر پدید آمد　　کہ مرغ بادہ را چون کبک شد منقا خون افشاں
بسنج یک شبہ را بر د رونق شعر سیمابی　　کہ نارد نقش بند روح تاب رنگ زیرکاں
مگر با مشتری می کرد سودا جوہری شب　　کہ زہرہ آں درست زر پدید آورد در میزاں
نہاں شد مشتری از پیش و سودا از میاں خاست　　فرو بستند نقّادان علوی را درِ دکّاں!

On the construction of the fort of Khurramābād, the poet gave the date :—

شد تمام این عمارتِ خرّم　　در محرّم بہفصد و چل و چار

(1343 A.D. =)

He wrote panegyrics and fragments only.

Ziyā Nakhshabī of Bada'un (d. 751/1350 A.D.)

Ziyā Nakhshabī was a contemporary of Amīr Khusrau and Ḥasan of Delhi. He was born in Bada'un. He did not go to any court. He was a good poet and scholar. His book, "Tuti Nama" is very famous. It is a collection of fifty two short stories told by a parrot. He translated it from Sanskrit. His other book is "Gulrez". The first half of this book is in prose and the other half in poetry. His poetic composition is not large, yet it is of a high standard.

A few of his verses are given below :—

ضیاء نخشبی

پیامے دارم و بس خوش پیامے
کہ خواہد بُرد از ما یک سلامے
بہ سوئے روضۂ پاکِ رسولے
کہ بے او عرش را نبود قبولے
جہاں را راہِ حق بنمودہ او
مکان و لامکاں پیمودہ او
کشادہ کارہائے پیچ در پیچ
بہ چشمِ ہمتش عالم ہمہ ہیچ

زہے وقتے و خرم روزگارے
کہ یابی برخوردار از وصلِ یارے
ولے پر حسرت و سینہ پر از شوق
زہے ذوق و زہے ذوق و زہے ذوق
امیدم آنکہ ایں دم یار آید
درختِ وصل او در بار آید
ز سر بیروں برد سودائے عاشق
زہے اندیشۂ شبہائے عاشق

Mutahhar (716/1316--791/1389)

Muṭahhar was born in Kara, a place near Allahabad, during the reign of Firoz Tughluq. He was a disciple of Hazrat Naṣīru'd-Dīn Chiragh of Delhi. He wrote many Qasidas in praise of Firoz Tughluq and his nobles. 'Ain-ul-Mulk, the Governor of the Eastern province and the author of "Insha-i-Māh-rū" was his patron. His verses are simple and appealing. Some of his verses are :—

شبانگاه کز قصر نیلوفری
شد اندر شبستان شہ خاوری
برآمد کواکب ز چرخ بلند
چو اصنام بتخانۂ آزری
من اندر سر سطح بام بلند
که بود اندر و غرفه ششدری
حکیمانه خلوت گہی داشتم
چو فردوس ز انده و دنیا بری
به پیشم یکے نخل از شمع موم
که آتش درو می فزودے تری

Mas'ūd Bek (d. 800/1397 A.D.)

Mas'ūd Bek's real name was Sher Khan. He was a relative of Firoz Tughluq and was one of the nobles. The glamour of the court and his own high position did not make him proud. He was inclined towards mystic life and his poetry is full of Sufistic thoughts. His ghazals are in praise of Allāh and the Holy Prophet, and also on different problems of life. Here are a few lines from his published Diwān :—

مسعود بک

دل خوں نشدے چشم تو خنجر نشدے گر — رندانِ خرابات بہ مے خانہ نرفتے !

رہ گم نشدے زُلف تو ابتر نشدے گر — از خاکِ شہیدانِ تو ساغر نشدے گر

از قبلۂ عام این دِل گمراہ نگشتے — مسعود بک از بادہ چنیں مست نگشتے

محراب دو ابروے تو رہبر نشدے گر — آں لعلِ دِل آویز تو ساغر نشدے گر

Sayyid Muḥammad Gesū Darāz (d. 825/1422 A.D.)

Sayyid Muḥammad Gesū Darāz was a Sūfī poet. He belonged to the group of true saints, who believe in Shariat and abide by religious laws. On going through his ghazals and other works it can be concluded that the downfall of the Tughluq Dynasty and the destructions affected him much. In some of his ghazals we find an intense feeling of love. He has expressed love for his spiritual beloved in a very free and passionate manner. He was buried in Gulbarga, Deecan.

Here are a few lines from his ghazals :—

سیّد محمدؐ گیسو دراز

معشوقۂ من کتاب من شد | گوئی کہ مرا بہ عاریت دہ

بستہ دِل من بدو کشاد است | معشوقہ بہ عاریت کہ داد است؟

بیا تا یک دمے فارغ نشینیم
گلے چندے ازیں گلزار چینیم

شود ہم خاکِ راہِ یار گردیم
بود ہم در تہِ پایش زمینیم

چہ دانی تا چہ لذّت دارد اے یار
حکایت دوستانِ ہم نشینیم

Jamāli (d. 942/1535 A.D.)

Jalālu'd-Dīn Jamāli was a Ṣūfī. He wrote an accoun of the Ṣūfīs of India, entitled Siyaru'l-'Ārifīn. H travelled in the Muslim countries and met Maulāna Jāmī Mulla Husain Wā'iz Kāshifī, Sheikh Jalālu'd-Dīn Dawwānī, etc. He wrote the Mathnavi "Mehr-o-Māh" and Sikander Lodhi patronised him.

جلال الدین جمالی

گہے با دام و دد دمساز گشتہ
گہے با خار و خس ہمراز گشتہ
نہ ہمدردے کہ رازش میتواں گفت
غمِ راہِ درازش می تواں گفت

درازیِ شب و درد و غمِ راہ
ز داماںِ مرادم دست کوتاہ
گہے در روم و گاہے جانب شام
ندادہ خویش را یک لحظہ آرام

جاناں مپرس بے تو شبم چساں گذشت
با روزِ بد چنیں برسید و چناں گذشت
تیرِ غمت کہ بر سرِ سینہ ام رسید
دل را شگافت بر جگر آمد ، زجاں گذشت

گفتی گذر زجان و جہاں از برائے من
چو جاں توئی زجان و جہاں میتواں گذشت
از چشم مردماں ہمہ خونابہ شد رواں
در مجلسے کہ ذکرِ جمالی رواں گذشت

ز آسماں گر تیغ بارد سر نخارد اہلِ دل
نیش سوزن بر دلِ نامرد زخمِ خنجر است
مرد نتوان گفت اورا کو تن آراید بہ زر
زینتِ مرداں سنت آہن زر زناں را زیور است
مرد را کردار عالی قدر گرداند بہ نام
ہر کسے کو را علی نام است نے چوں حیدر است
از معانی افتخارِ سینۂ عالم بود
عزتِ معدن نہ از کوہ است بل از گوہر است

THE MOGHUL PERIOD

INTRODUCTION

The Moghuls brought Persian Poetry to the Indo-Pakistan subcontinent in the true sense, as their benevolence and admiration attracted the poets, and the subcontinent became the seat of Persian literature.

Poetry in Iran was not prospering for about one century and a half. After Hāfiz there was no remarkable contribution to Persian Poetry, till Fughani introduced a quite new technique into poetry. It was normally a play on words and an art to exhibit linguistic mastery and even jugglery of words. It was not a vehicle of the expression of sentiments and feelings. But when Persian poets migrated to the sub-continent, even the common people began to care for the correctness of language and beauty, and the romantic environment of the new home produced several poets of merit and talents.

It was now the period of ghazals, though qasidas, mathnavis, quatrains etc., were also composed. Description of events was introduced into poetry ; philosophy and imagination were given importance ; metaphors and novel similes came in vogue, and new words were also introduced.

Babur (d. 937/1530)

Ẕahīru'd-Dīn Babur was a descendant of Timur. He invaded India in 930/1524. He was not only a great soldier warrior, conqueror, and king, but also a great poet and writer. His original works are generally in Turkish. He wrote in Persian also. His Persian verses are not many. A few of these, however, are picked up from his memoirs.

His poems are well-worded and are written in sweet and powerful language.

A number of poets accompanied him to India; e.g., Shaikh Zainu'd-Dīn, Maulānā Shihābu'd-Dīn, Maulānā Baqā'ī, etc.

بابر

قرار عہد بیار این چنیں بنود مرا   بہ عشوہاے زمانہ چہ چارہ سازد کس

گزید ہجر و مرا کرد بیقرار آخر   بجور کرد جدا یار را ز یار آخر

باترک ستیزہ مکن اے میرزبابہ   گر زود نیائی و نصیحت نہ کنی گوش

چالاکی و مردانگی ترک عیاں است   آنجا کہ عیاں است چہ حاجت بہ بیاں است

در دَورِ ما ز کہنہ سواراں یکے مے است

واں کو دم از قبولِ نفس می زند نے است

این سلطنت کہ ما ز گدائیش یافتم

دارا نداشت ہرگز و کاؤس راکے است

بابر رسید نالۂ زارت بگوش یار

مجنوں وقوف یافت کہ لیلیٰ دریں مے است

Humayun (d. 963/1556)

Humāyūn was brought up under the able guidance of Babur and his learned courtier Maulana Zainu'd-Din, who himself was a scholar and a poet. Humayun was engaged in wars and battles throughout his life, but inspite of his busy life he spent his spare time in studies and composition of poems. His court language was Turkish but he always composed poems in Persian.

Humayun composed a quatrain when the treachery of his brother Kamran was exposed :—

در آیینه گرچه خود نمائی باشد　　پیوسته ز خویشتن جدائی باشد
خود را بنمای غیر دیدن عجب ست　　این بوالعجبی کار خدائی باشد

He composed a number of verses on different occasions, and sometimes made noteworthy corrections in the compositions of other poets. His verses are simple and spontaneous. On the conquest of the fort of Qandhar by Bairam Khan, Humāyūn composed a poem thus :—

باز فتحے زغیب روئے نمود
که دلِ دوستان ازان بکشود
شکر لله که باز شادانیم
بر رخ یارِ دوست خندانیم

دوستان را بکام دل دیدیم
میوهٔ باغِ فتح را چیدیم
روزِ نو روز بیرم است امروز
دلِ احباب بے غم است امروز

Junūbī. Nādirī, Fārighi, Ṭāhir Dakanī, Ayyūb, Kāhī, Amānu'llāh, Jalāli, Mir Waisi, Zamīrī and Māujī are some of the well-known scholars and poets of Humayun's court.

Bairam Khan "Bairam" (d. 968/1560)

Bairam Khan was a companion of Humāyūn in his journey to Iran. After the death of Humāyūn, he became the caretaker of Akber. In his last days he had some differences with Akbar.

Bairam Khan left one small diwan in Turkish and the other in Persian. A few verses may be quoted here :—

زہے دو زلف تو غارت نمائے کشور دین | مراز جان و سر و دین و دل عزیز تری
زہے دو چشم تو حیرت فزائے اہل یقین | فدائے تو سر و جان و نثار تو دل و دین
بہ خدمت تو دل گلرخان لالہ عذار | گنہگارم و امید عفو می دارم
بہ درگہ تو سر مہوشان زہرہ جبین | بجرم بندہ چہ بینی بہ عفو خویش ببین

Junūbi

Maulana Junūbī was a distinguished poet of Badakhshan. He joined Humāyūn when he conquered the place. He wrote an ornate panegyric on the occasion :—

جنوبی

شہنشہا رخ تو لالہ و نسرین لب تو جاں
ہمی بینم لب تو غنچہ رنگین شدہ خنداں
نمی گویم خط تو سبزہ و ریحاں خد تو گل
شود ظاہر قد تو فتنہ دوراں دم جولاں

Maulānā Nādirī came to Agra from Samarqand and was patronised by Humāyūn. He was a good poet and scholar. He wrote poems, quatrains and qasidas. He wrote a qasida in praise of Humāyūn and praised his knowledge in mathematics, religion, etc. :—

المنة لله که بجمعیت خاطر | از دانش او دانش اصحاب بصیرت
باعیش نشستند حریفان معاصر | واز بینش او بینش ارباب بصائر
خاقان معظم شه جم قدر همایون | منهی چو حرام است در احکام شریعت
کش هست قوی دست و دل از قدرت قادر | اقبال نماید بمراعات اوامر

Fārighi (d. 940/1533)

Abu'l Wājid Fārighī b. Shaikh Wajihu'd-Dīn was a resident of Hirat. He was related to Shaikh Zainuddin. He had hard times in Hirat, so he migrated to the sub-continent. Babur and Humayun patronised him. Shaikh Fārighi was a man of a very pleasant nature. His language was very sweet and full of thought-provoking humour. He was, after some time, fed up with the blessings of Humayun and Bairam Khan, so he lived a retired life and devóted himself to prayers. His verses also show this tendency. A few of them are :—

رشتهٔ جمعیت ای یاران همدم مگسلید | در پریشانی پریشانیت از هم مگسلید
چو تیر خود کشی از سینه ام بگذار پیکان را | مرا دل ده که تا مردانه در راهت دهم جان را

Shaikh Abdu'l Quddūs (d. 944/1537)

A celebrated Ṣūfī of Gangoh, Distt. Saharanpur, (U.P.), wrote 16 books, mostly on sufistic themes. He was a poet of Persian and Hindi. His following ghazal is a source of spiritual ecstasy even today :—

آستین بر رو کشیده ہمچو مکّار آمدی ‏ ‏ ‏ باخودی خود در تماشا سوے بازار آمدی
در بہاران گل شدی در صحنِ گلزار آمدی ‏ ‏ ‏ بعد ازان بلبل شدی با گریۂ زار آمدی
شورِ منصور از کجا و دارِ منصور از کجا ‏ ‏ ‏ خود زدی بانگِ انا الحق خود بسرِ دار آمدی
خویشتن را جلوہ کردی اندریں آئینہا ‏ ‏ ‏ آئینہ اسمش نہادی خود بہ اظہار آمدی
گفت قدّوسی فقیرے در فنا و در بقا ‏ ‏ ‏ خود بخود آزاد بودی، خود گرفتار آمدی

He used his pen-name both "Quddūsī" and "Aḥmad" (or "Ahmadi") :—

احمدی در کارِ حق جاں را بباز ‏ ‏ ‏ تا شود حق یار و ہم مونس ترا

احمدا تا در نیاری مال وجاہ وجان وتن
ہرگز از عشقت نباشد شمۂ اندر مشام

InHindi he used الکھ داس his pan-name :—

الکھ داس آکھے سن ہوی ‏ ‏ ‏ سوی پاک ارتھ پہن ہوی
الکھ داس آکھے سن لوی ‏ ‏ ‏ دوئی دوئی کھومت بھائی کوی

Shaikh Tahir Khwāndī of the Deccan (d. 952/1545)

Originally he belonged to Irāq. He was a relative of Shāh Tahmāsp. He joined the court of Humāyūn and later came in the service of Burhān Nizām Shāh of Ahmadnagar. He wrote qaṣīdas in praise of the Holy Prophet and the Imāms, and generally used astronomical terms :—

محمل مهر چو آید به شبستان حمل — لاله فانوس بر افروزد و نرگس مشعل
کوه از درد سر بهمن و دی هست کنون — شوید از ناصیه اش ابر بهاری صندل

Ayyūb

Khwaja Ayyūb came to India from Transoxiana. He was the son of a scholar Khwaja Abu'l-Barakāt Firāqī. Khwaja Ayub was made a courtier by Humayūn. He was a versatile poet, but had no character. Humayun gave him one of the ladies of the royal palace in marriage just to correct him but even then he did not mend himself. At last, Humayūn, having been tired of him, sent him to perform Ḥaj but he did not go to Mecca and repaired to the court of Bahadur Shah of Gujrat, who entertained him. He sometimes composed under the pen-name of "Ayyūb" and sometimes "Firaqī". A few verses from one of his ghazals are :—

ای شاخ گل که همچو سهی قد کشیده‌ای | قدّت برآمده چو الف مد ظله
برگرد لب خطی ز زمرد کشیده‌ای | وز ابروان فراز الف مد کشیده‌ای

از دولت وصال فراقی طمع مبر
جور و جفای یار چو بی حد کشیده‌ای

Qāsim Kāhī

Qāsim Kāhī was called by his pen-name "Miyān Kaley". He came from Kabul. Humayūn liked him much. His diwan consisted of qasidas, mathnavis and ghazals. His style is spontaneous and his language plain and simple, although he was famous for his literary enigmas as well.

A fragment (chronogram), written on the death of Humayun, is as follows :—

ہمایوں بادشاہ آں آفتابی | چو خورشیدے جہانتاب از بلندی
کہ فیض شاملِ او عام افتاد | بیاباں در نمازِ شام افتاد
بنائے دولتش چوں یافت رفعت | جہاں تاریک شد در چشمِ مردم
اساسِ عمرش از انجام افتاد | خلل در کارِ خاص و عام افتاد

پے تاریخِ او کاہی رقم زد
ہمایوں بادشاہ از بام افتاد
۳ ۶ ۹ ھ

Shaikh 'Abdu'l Waḥīd Bilgirāmī

Shaikh Abdu'l Waḥīd Bilgirāmī was a poet of Hindi and Persian. His eye sight had become weak on account of excessive reading and scholarly work. He was a Sufi poet. He wrote ghazals. Two of his couplets are quoted here to illustrate his mastery over figures of speech :—

اے کردہ خیالِ تو بتختِ دلِ ما جا | ہرگز بنود در دلِ ما غیرِ ترا جا
مرو بجنگ چو اوّل مصلح آمدۂ | دمے بلطف نشیں تا ز خویش برخیزم

Shaikh Amānullāh

Shaikh Amanullah lived in Panipat. He was a Sūfī and a scholar of religion. He was a distinguished court-poet of Humayun. He wrote many qasidas. His style and language are simple and touching, because of the element of pathos. He was famous for his chronograms as well. A few verses from his ghazal are :—

مدام از حسرتِ آن لعلِ میگون　　دلے دارم صراحی وار پر خون

تو چون لیلی مقیم خلوتِ ناز　　صنم آوارهٔ عالم چون مجنون

امانی کامران در بزمِ عیش ست　　بعهدِ خسروِ دوران همایون !

A charonogram on the death of a Chughtai prince (a favourite of Humāyūn) is as follows :—

سلطان چغتے بود گل گلشنِ خوبی　　ناگه اجلش سوے جنان راه نمون شد

در موسمِ گل عزمِ سفر کرد ازین باغ　　دلِ غنچه صفت در غمِ او غرقه بخون شد

تاریخِ وے از بلبلِ ماتم زده جستم　　در ناله شد و گفت گُل از باغ برون شد

۱۰۰۳　　۵۰

= ۹۵۳ھ

Skaikh Gadā'ī of Delhi (d. 997/1589)

Shaikh Gadā'ī was an able son of an able father, Shaikh Jamālī Kamboh, who was a distinguished poet of the court of Sikander Lodhi. In his early life Gadā'ī acquired different learnings. He delivered lecturers to the students of Philosophy and Logic (particularly Ethics) in Gujrat. He 'was a gifted poet, and as a scholar he was considered to be the greatest in his times. In the reign of Humayun he remained in Gujrat where Bairam Khan patronised him.

He was called to the court of Akbar after the death of Humayun. Akbar favoured him by giving him the post of "Sadārat", but very soon he was dubbed out as a rebel and after the down-fall of Bairam Khan, he was deprived of the power and influence that he had during his days. Still his scholarship was acknowledged by all. Scholars from far off places came and paid homage to him. He combined the knowledge of Arabic and Persian with Hindi.

A specimen from ghazal is as follows :—

گہے جان منزلِ غم شد گہے دل غمت را می برم منزل به منزل

مشو غافل زحالِ دردمندے که از حالِ تو یک دم نیست غافل

دلِ دیوانه در زُلفِ تو بستم گرفتارم به آں مشکیں سلاسل

بجاں دادن اگر آساں شدے کار نه بودے عاشقاں را ہیچ مشکل

گدائی جاں بنا کامی بر آمد نه شد کامم ز لعلِ یار حاصل

Mīr Waisī

Mir Waisi was a noble of the court of Humāyūn. He had a fine taste of poetry and literature and he patronised men of learning. His benevolence was proverbial. He wrote simple and 'musical' verses.

A specimen from his ghazal is thus recorded :—

امیدوارچنانم که شرمساری من   شود به پیشِ تو عذرم گناهگاریِ من

Here is a chøronogram written on the occasion of the death of Mirza Kāmrān :—

شهِ کامران خسروِ نامدار ،   که در سلطنت سر به کیوان رساند
مجاور شد اندر حرم چار سال   به کُلّی دِل از قیدِ عالم رهاند
ز بعدِ وقوف حج چار بار   به احرام حج جان بجانان فشاند
چو در خواب ویسی در آمد شبے   عنایت نمود و سوے خویش خواند
بگفت از پے سندت از فوتِ ما   "بگو شاه مرحوم در کعبه ماند"

---

1. Professor A. Ghanī's Volume on Humāyūn, p. 42, but the chronographic value of the last hemistic is doubtful.

He was a descendant of Shaikh Ruknu'd-Dīn 'Alāu'd-Dawla Samnānī, and a pupil of Maulānā 'Iṣāmu'd-Dīn in Logic and Philosophy, and of the famous traditionalist Ibn-i-Ḥajar II, in traditions and theology. He wrote a versified translation of the Hindi work 'Sanghāsan Battīsī', but could not complete it. He left for Kābul in 980/1572 and died soon after. Fa'zi, the poet-laureate of Akbar, was his pupil.

He wrote a panegyric, in which every first hemistich gives the year of Akbar's accession to the throne and its every second one does that of Jahāngir's birth (977/1569) It begins thus :—

لله الحمد از پیِ جاه و جلالِ شهریار / گوهرِ مجد از محیط عدل آمد در کنار

طائرے از آشیان جاه و جود آمد فرود / کوکبے از اوجِ عزّ و ناز گردید آشکار

گلبنے این گونه ننمودند بر دورِ چمن / لاله زین گونه نکشود از میان لاله‌زار

Some specimens of his ghazal are as follows

اے از مژه بے تو آب رفته / در دیده خیال و خواب رفته

خود را بما چنانکه نبودی نموده / افسوس آنچنانکه نمودی نبوده

با ما گره چو غنچه در ابرو فگنده / با غیر لب چو پسته خندان کشوده

One Humyāūn Nāma (other than that of Khwāndmīr), by an unknown poet, is also recorded, but it was of Akbar's time.[1] It is after Firdawsi's Shāh Nāma. A few lines are as follows :—

شنیدم ز دانا دلے ہوش مند   کہ عاقل نخواہد بکس ناپسند
خصوصاً بہ اقوام و خویش و تبار   کہ نقصان ایشان بود ننگ و عار
ہمایے ہمایون عزت شعار   نمی خواست عاری بخویش و تبار
فرستاد سوے بہادر پیام   کہ باد اترا عیش و عشرت مدام
بفرمان روائی شدے سرفراز   بتقویت شاہ دہلی طراز

Ākbar (d. 963/1556—1014/1605)

Akbar needs no introduction as a King. Inspite of the fact that he did not know how to read and write, he had a good taste for hearing and thus nobody could call him an uneducated person. He sometimes composed verses also and they are pleasant. A quatrain ((مستزاد)) may be quoted here :—

عمرم ہمہ در فراق و ہجران بگذشت   با درد و الم
این عمر گران مایہ چہ ارزان بگذشت   در رنج و ستم
عمرے کہ بشد صرف سمرقند و ہری   با عیش و طرب
افسوس کہ در آگرہ ویران بگذشت   با غصہ و غم

---

1 In Bazm-i-Timuria (pp. 58—61) several verses have been ascribed to Akbar.

1. Professor A. Ghani has included him in his volume on Humāyūn, pp. 109-114.

Ghazālī of Mashhad (d. 980 A.H./1572 A.D.)

When people learnt about the benevolence of Akbar, poets and scholars from far and near came to his court. Akbar encouraged scholars in different ways. To raise the standard of poetry he created the post of a poet-laureate (Malik-al-Shu'ara). The first poet-laureate was Ghazālī of Mashhad. A noble of Akbar's court Amir Khān-i-Zamān (the governor of Jaunpur) sent him one thousand rupees as journey expenses and called him to his court. He presented mathnavi Naqsh-i-Badī' to the governor, who appreciated it and rewarded him at the rate of one gold coin per couplet.

Ghazālī joined the court of Akbar after the death of Amīr Khān-i-Zamān Khān. Abul Fazl recognised him as a great poet.

He compiled a number of diwans and many mathnavis; viz., مراة الصفات   قدرتِ آثار   نقشِ بدیع   مشهدِ انوار

A few verses from the Naqsh-i-Bādi are as follows :—

خاک دل آن روز که می بیختند !   شبنمی از عشق برو ریختند
دل که به آن رشحهٔ غم اندود شد   بود کبابی که نمک سود شد
بی اثر مهر چه آب و چه گل   بی نمک عشق چه سنگ و چه دل
ذوق جنون از سر دیوانه پرس   لذت سوز از دل پروانه پرس

1. Ibid, p. 98.

Abul Faiz Faizi (d. 1004/1595)

Abul Faiz Faizī was the eldest son of Shaikh Mubārak. He was an Arab by race. His ancestor Shaikh Mūsā came to Sind. His grand-father came to Nagor where his father Shaikh Mubarak was born, and when the latter attained maturity he left Nagor. After making a long journey he came to Agra and settled there. Shaikh Mubarak was a great scholar. The nobles were jealous of his reputation, hence they poisoned the ears of the king. Shaikh Mubarak eventually fled away along with his two sons Faizi and Abu'l Fazl. After some time when Akbar realised that they were innocent he called back Faizi and gave him a prominent place in his court. He joined the court of Akbar on account of his scholarship and merit and received the title of a poet-laureate at the age of thirty. He was a scholar of Arabic, Persian and Sanskrit. First he used "Faizi" as his pen name and then "Faiyyazi". He wrote qasidas, mathnavis and ghazals. He wrote about fifty thousand couplets. He was a favourite of Akbar and always lived with him. He was responsible for the education of the princes. Faizi accompanied the king to Kashmir and wrote a qasida on its natural beauty.

He is known for his masterly Quranic commentary (سواطع الالہام) which has got throughout undotted letters.

Faizi wrote his doublet "Nal Daman" and added a "Na't" (praise of the Holy Prophet) to it, just to avoid censure of the people, because he had declined the belief of prophethood.[1] His other doublet مرکز ادوار (993/1585)

1 Hazrat Mujaddid-i-Alf-i-Thānī wrote an Arabic treatise اثبات النبوۃ (now published by the present writer) to refute Faizi and Abul Fazl, who had declined the belief of prophethood.

does not contain any "Na't". Besides them his other three doublets (out of the Quintet) remained incomplete and are devoid of "Na't".

We may quote here some verses from a qaṣida in praise of Akbar :—

شهنشه به اورنگِ شاهنشهی — به سر تاجِ اقبالِ ظلِ اللّهی

سلاطینِ مسند نشیں جا بجا — ز روی ادب ایستاده به پا

به یک سو وزیرانِ دانش پذیر — به تدبیر بر عقلِ کُل نکته گیر

به یک سو فقیهانِ عالی مقام — حکایت کنان از حلال و حرام

به یک سو حکیمانِ فطرت اساس — سطرلاب دانانِ اختر شناس

His ghazals are generally insipid[1] and devoid of pathos. We may, however, quote a few verses from them as well :--

فریاد که دوریم ز مطلوبِ دلِ خویش — چندان که دراز است زبانِ طلبِ ما

اے ہم نفسانِ محفلِ ما — رفتید ولے نه از دلِ ما

ما دست ز غم نهاده بر سر — غم پاے فشرد در گلِ ما

دریاے غمیم و گوهر اشک — کشتی کشتی به ساحلِ ما

حدیثِ عقل و دین با ما مگوئید — خردمندان سخن بیجا مگوئید

کجا عقل و کجا دین و کجا من — منِ دیوانه را اینها مگوئید

من از حرفِ ملامت سر نه پیچم — ولے این را به من تنها مگوئید

---

1. Ghālib (d. 1285/1869) writes in one of his letters :—

اہلِ ہند میں سوائے خسرو دہلوی کے کوئی مسلّم الثبوت نہیں۔ میاں فیضی کی بھی کہیں کہیں ٹھیک نکل جاتی ہے۔

Now from his doublet "Nal-Ḍaman" a few verses of Munājāt" may be quoted here :—

ای دیده فروزِ شب نشینان　　اندیشه زدای پیش بینان

هر ذرّه ز جرعهٔ تو گل خیز　　هر قطره ز بادهٔ تو لب ریز

بیرون ز نشانِ رهنمونان　　برتر ز خیالِ ذوالفنونان

از رشتهٔ جان شدم دل افگار　　ناخن چه زنم دگر برین تار

از رشتهٔ جان شدم دِل افگار　　ناخن چه زنم دگر برین تار

'Ābdu'r Raḥīm Khān-i-Khānan (d. 1036/1626)

'Abdu'r Raḥīm Khān-i-Khānan was the son of Bairam Khān. After the death of Bairam Khān, Akbar took the responsibility of the education of 'Abdu'r Raḥīm, who after the completion of education, received the title of Khān Mirza. Then Akbar made him the Commander-in-chief of his army and gave him the title of Khān-i-Khānān.

He was a highly educated person. He knew most of the current languages of his time. He was a good poet. He wrote ghazals on the lines of his contemporaries. He organised "Musha'aras" as well. His verses are spontaneous, natural and sweet.

A few of his verses are :—

شمار شوق ندانسته ام که تا چند است　　جز این قدر که دلم سخت آرزومند است

به کیش صدق و صفا صرفِ عهد بیکار است　　نگاهِ اهلِ محبت تمام سوگند است

نه دام دانم و دانه بس این قدر دانم　　که پای تا به سرش هر چه هست در بند است

مرا فروخت محبت ولی ندانستم　　که مشتری چه کس است و بهای من چند است

Thanā'ī of Mashhad

Khwāja Ḥusain Thanā'ī b. Ghyāthu'd-Dīn 'Alī came to Akbar's court and received his favours. He wrote long qasidas for 'Abdu'r Raḥīm Khān-i-Khānān. His poems are sweet and colourful. Some of his couplets are given here :—

ثنائی مشهدی

ترک مستم چو کله گوشهٔ یغما شکند
لنگرِ دلها برد از طره و دریا شکند

هر که از تندیِ خویِ تو بخاطر نرسد
گه نه بر عارضِ دل رنگِ تمنا شکند

قاصدِ شوق دگر قطره زنان می آید
که بدل شوقِ کسے از پیِ جان می آید
شرطِ عشق ست که هم باز بدل بسپارند
سخن دوست که از دل بزبان می آید

بزم تیموریہ ۱۰۴

Muhammad Ḥusain Naẓīrī (d., 1023/1614)

Muḥammad Husain Naẓīrī was a resident of Nishāpūr. He came to Khān-i-Khānān who introduced him to the court of Akbar, where he composed a qasida on the birth of Jahangir's son Khusrau. The courtiers became jealous of him and he had to leave the court. He wrote many qasidas in praise of Akbar, Jahāngir, Murād and others. He had a desire to perform Ḥaj, so he presented a qasida to Khān-i-Khānān, who arranged for his journey. On return from Mecca he wrote a qasida in praise of the prince Murad which began as follows.

دراں بساط کہ برخود مرا شعور نبود
زدور، دیدۂ دانا ولے بمن افتاد
بمہر گفت کہ ای زیب بخش مجمع انس
بیا بیا کہ بوقت آمدی مبارک باد
بساط مجلس دآیین جشن فردردین است
تو نیز جلوۂ آیینِ نظم خواہی داد

Later he wrote an elegy on Murād's death :—

اے بزمِ تیرہ رخ گلے چوں ارغواں کجاست — وے رزم درہمی شہ گیتی ستاں کجاست
شوقِ سجود و حرمتِ تعظیم کمتراست — آن نازِ صدر و سرکشیِ آستاں کجاست
آفاق در مصیبتِ او ممتحن شدہ — ایں مرگ باعثِ الم مرد و زن شدہ،

Naẓīrī coined new words and expressions, and compared events and obstract conditions with real things :—

از کف نمی دہد دلِ آساں ربوده را   دیدیم زور بازوے ناآزموده را
تا منفعل ز رنجشِ بیجا نه بینمش   می آرم اعترافِ گناه نبوده را

نظر بظاہر و صیّاد در قفا خفته ست   اجل رسید چه داند بلا کجا خفته ست
بجاز عشوهٔ آں چشمِ نیم باز رہیم   که فتنه خاسته از خواب و پائے ما خفته ست

چه خوش ست از دو یک دل سرِ حرف باز کردن   سخنِ گذشته گفتن گله را دراز کردن
گہے از نیازِ پنہاں نظرے به مہر دیدن   گہے از عتابِ ظاہر نگہے به ناز کردن
تو بخویشتن چه کردی که بما کنی نظیری   بخدا که واجب آمد ز تو احتراز کردن

There is again a peculiarity of his poetry that all the verses of his ghazals are inter-connected. He was also particular in using idioms, some of them are as follows :—

ع طفل بودیم که باز از شکر و شیر شدیم
ع سخت ست حالِ مشکل اگر تا سحر کشم
ع شبنم بروے بستر و نرگس بخواب گیر
ع شرح سوداے ترا نسخه ز سیما بر داشت
ع شب آخر گشته و افسانه از افسانه می خیزد

Maili of Herāt

Maili was one of the Qizilbash nobles. He was attached to the court of Sulṭān Ibrāhīm Mirzā of Mashhad. Then he came to the sub-continent. He was a court-poet of Naurang Khān of Malwā. Some how Naurang Khan was displeased with him, so he poisoned him.

Here are some of his verses :—

دانستهٔ که مهرِ تو با جان نمی رود | کز خاک کشتگاں گذرے سرگراں ہنوز

نه آشنا و نه بیگانهٔ، نمی دانم | که اختلاط چنین را کسے چه نام کند

امتحان نام نهد دل ستمے کز تو شد | خویش را چند به این حیله شکیبا دارد

Nūri

Mullā Nūru'd-Dīn Muḥammad Tarkhān 'Nūrī' was from Safaidūn, a suburb of Sarhind. He compiled a dīwān. A few verses may be quoted here :—

دل تنگ و دور از آں لب خنداں نشسته ام | مانندِ غنچه سر بگریباں نشسته ام

He received the title of "Khān" from Akbar and was entrusted with the care of Humāyūn's tomb.

Taqīu'd-Dīn Shustari

Taqīu'd-Dīn Shustari was a scholar and a poet. He began to render the Shah Nama of Firdousi into prose but could not complete it. Here is a specimen of his poetry :—

گر دست ندهدم که بر دهنت نظر کنم | با آنکه همچو سبزه بجا کم نشان دهی
باری دهان بیاد لبت پر شکر کنم | دست و دلی کجاست که تماشای بسر کنم

Judā'ī

Sayyid 'Alī Judā'ī was an artist of Akbar's court. He was a poet also. He compiled a dīwān. Some of his verses are :—

صبح دم خار دم از همدمی گل می زد | حسن بتان کعبه است عشق بیابان او
ناخنی در دل صد پارهٔ بلبل می زد | سرزنش ناکسان خار مغیلان او

نیم بسمل صیدم دا فتاده دور از کوی دوست
می روم افتان و خیزان تا ببینم روی دوست

Hayātī Gīlānī

After spending some time in 'Irāq and Khurāsān, Gīlānī came to India and joined the court of Ḥakīm Abu'l Fatḥ Gīlānī. It was through the recommendation of the Hakīm that he was introduced to the court of Akbar. Akbar received him warmly and gave him a jāgīr and rank. Hayātī lived with 'Abdur Raḥīm Khān-i-Khānān as well, on whose recommendation his rank was raised. He wrote a qasida to express his gratefulness.

He was a man of fine taste, decent and polite nature. His selection of words was remarkable and his compositions both in prose and poems were pleasant.

Some of his verses are :—

به هر سخن که کنی خویش را نگهبان باش | چو بال مرغ که گر شغل روزگار این است

ز گفتنی که دلی بشکند پشیمان باش | ز مور هم قدمی دام کن گریزان باش

این سبزه و این صحرا بوی ز جنون دارد

دیوانگی و مستی امروز شگون دارد

بزم تیموریه

Mīr Daurī

Mīr Sultān Bayazid, "Dauri", of Badāyūn, was a scribe in the court of Emperor Akbar. He was interested in poetry also. Here is one of his couplets :—

گه در درون جانی گه در دل حزینی

از شوخیی که داری یک جا نمی نشینی

Sarmadī

Muhammad Sharīf, "Sarmadi", belonged to Isfahan. He went to Bengal on some important duty with Sharīf Āmulī. According to Mullā Badāyūnī, he used "Faizī" as his nom de plume, but when Faizi Faiyāzi complained against him, he changed it and took another name "Sarmadi". He was a good poet. His verses will show his merit :—

ز گرمخوئی عصیان چها بخود کردیم | به پشت گرمی رحمت چه جرمها داریم

بغیر وصل هزار آرزو دست عاشق را | هنوز ما بتوانی بخت کارها داریم

Mullā Sherī (d. 994/1586)

Mullā Sheri [1] belonged to the Shaikh family of the Punjab. He had full command over poetry. He was distinguished for the pen picture of distress and calamity. He wrote fine panegyrics and fragments as well. Extracts from one of his qasidas are given as under :—

اے جہاں در قبضۂ حکمت بعشیرۂ تیغ و تر   تاجدار تخت و بخت از فیل و اسپ آفاق گیر

تاج و تخت و تیغ و تیرت مہر و مہ برق و شہاب   در شمار فیل و اسپت گشتہ عاجز صد دبیر

'Urfī (d. 999/1591)

Muḥammad "Urfi" was from Nishāpūr, but he received his education at Shīrāz and developed a taste in poetry ever since his childhood.

'Urfi' first joined Faizi's court, then was attached to Ḥakīm Abu'l Fatḥ and 'Abdu'r Raḥīm Khān-i-Khānān. Later he was introduced to the court of Jahāngīr, He died at the age of 36. 'Urfī was a fine qaṣida-writer, using original expressions and novel similes :—

صباح عید کہ در تکیہ گاہِ ناز و نعیم   گدا کلاہ نمد کج نہاد و شہ دیہیم

جہاں چنیں خوش و من خوشتر آنچناں بہ وثاق   نشستہ با خرد اندر تعلم و تعلیم

کہ ناگہاں ز درم در رسید مژدہ دہے   چناں کہ از چمن طالع ز مغز شمیم

---

1. Dr. Nūrul Ḥasan Hāshimī ("Barg-i-Gul" No. 5, Karachi) says that the famous "Rekhta", ascribed to Sa'dī, really belongs to Sherī (Sa'dī being a wrong inscription for Sherī) :—

شیری غزل انگیختہ شیر و شکر آمیختہ   در ریختہ، دُر ریختہ، ہم شعر ہے، ہم گیت ہے

چه گفت؟ گفت که ای مخزنِ جواهرِ قدس ‌ ‌ ‌ ‌ چه گفت؟ گفت که ای مطلبِ بهشتِ نعیم
بیا که از گهرت یاد می‌کند دریا ‌ ‌ ‌ ‌ بیا که تشنه لبت را طلب کند تسنیم
ازین پیام دلم شد شگفته و شاداب ‌ ‌ ‌ ‌ چنان که باغ ز شبنم، چنانکه گل ز نسیم

A few verses from his ghazals may also be quoted here :—

کوی عشق ست همه دانه و دام ست این جا ‌ ‌ ‌ ‌ جلوهٔ مردمِ آزاد حرام ست این جا
حرم پویان درے را می پرستند ‌ ‌ ‌ ‌ فقیهان دفترے را می پرستند
گمان مبر که تو چون بگذری جهان بگذشت ‌ ‌ ‌ ‌ هزار شمع بکشتند و انجمن باقی ست
گر کامِ دل ز گریه میسّر شود ز دوست ‌ ‌ ‌ ‌ صد سال می توان به تمنا گریستن
گرفتم آن که بهشتم دهند بے طاعت ‌ ‌ ‌ ‌ قبول کردن و رفتن نه شرطِ انصاف ست
کفرانِ نعمتِ گله مندان بے ادب ‌ ‌ ‌ ‌ در کیشِ من ز شکرِ گدایانه بهتر ست

Nāmī (d. 1019/1610)

Mīr Muḥammad Ma'ṣūm Khān "Nāmī" belonged to Bhakkar, a district of Sind. His ancestors belonged to Tirmiz. He was a great scholar, and the author of Ta'rīkh-i-Ma'ṣūmī in prose. He was a poet also. He has left a diwān of ghazals, and also fine doublets, تاریخ معصومی، نازو، حسن و صورت، پری، معدن الافکار etc. He wrote a long qasida in praise of Hazrat 'Alī and also a number of quatrains. Two of his quatrains are as follows :—

یک حصّهٔ عمرِ من بنادانی رفت ‌ ‌ ‌ ‌ یک حصّه از آن چنانکه می دانی رفت
یک حصّه به بیهوده به بیکار گذشت ‌ ‌ ‌ ‌ یک حصّه به افسوس و پشیمانی رفت

تا کے دل از این و آن پُر از کینہ کنی   تا چند بزر سینہ چو گنجینہ کنی
کار این نبود کہ تیرہ سازی دل را   آن کار بود کہ دل چو آئینہ کنی

Nūru'd-Dīn Ẓuhūrī (d. 1025/1616)

He was born in Khurāsān sometime in 944/1537, went to Yazd in 975/1567, to Shiraz in 980/1572 and then to India in 988/1580. He settled at Ahmadnagar and prospered under the fostering care of Murtazā Niẓām (972/1564—996/1588), the then Ruler of the place. After about 15 years' stay at Ahmadnagar he could have the privilege of performing Ḥaj in 994/1586.[1]

He has to his credit about 97 panegyrics, 52 Ta.kib-bands, 4 Tarji'-bands, nearly 1300 ghazals, 2200 quatrains, one Sāqī Nāma of about 4500 lines, several fragments and 3 proses of the typical ornate style.

He submits to the Holy Prophet (peace !) thus :—

چند نالم یا رسول اللہ بہ آہنگ حجاز   عاجز درماندہ دارم از تو چشم یاوری
تاب گرمای بیابانِ فراقِ حج کراست   سوخت جانم را کتانِ ماہتابِ مشتری
تا محبان زود تر خطے بر یثرب کند   باد خضرِ وادیِ توفیق گرم رہبری

His Sāqī Nama, which has no equal in Persian poetry, has got such fine verses :—

بہار است نرگس قدح برگرفت   بروے چمن لالہ ساغر گرفت
بہار است بے مے حرام است زیست   بر احوال زہاد باید گرفت

1. For these details see Dr. Nazir Ahmad's thesis on Zuhūri, Allahabad 1953. About his prose we will discuss in the next part of this book, dealing with the Prose-writers.

چرا مے نه نوشم بهار آمده است — نهالِ نشاطم به بار آمده است
بهار است اے خلوتی مژده باد — چسان می نشینی، جمادی، جماد
بهار است رخت ورع کن گرو — مئے کهنه دارد شگونِ سالِ نو
بهار است بلبل بر آورده جوش — بخندید مینائے قلقل فروش

A few lines from a panegyric in praise of Ibrāhīm ʿĀdil Shāh of Bījāpūr are as follows:—

سرفرازا چه پرسی از من حال — حالِ سگ، حالِ گربه، حالِ شغال
وه غلط گفتم این که سگ را نیست — از پئے ننگ و نام، رنج و ملال
وه خوشا حالِ گربه هم آرے — لقمهٔ می رباید از اطفال
فصلِ انگور نیز دردِ سر است — عالمے را ز هائے و هوئے شغال
حالِ ما می شود بتر هر روز — کاش می باید هم به یک منوال
شد ز خونابهٔ ترِ امید! — ساغرِ انتظارِ ما لا مال
غایتِ احتیاج بین که کنم — خاکِ بازار، آرزو غربال

We may select here some lines from his ghazals as well :—

تهنیت گویان در آید هر زمان عیدِ دگر — کس به مرگِ آرزو زین خوب تر ماتم نداشت
فتاده اند شهیدان بفکرِ زخم بها — چه صحبت است که دعوے بقاتل افتاده است
از بلائے عافیت و ز رنج راحت فارغیم — زخم از مرهم هراسان، درد بیزارِ دواست
جان نه مُرد از آرزوی وصل در هجر و کنون — در زبان مانده ست عذرش بهر وفا تقصیر کرد
سالک آن به که گران بار نسازد خود را — نه رسد هر که تمنّائے رسیدن دارد

بہر خاکے کہ یک دم در ہوائے او فرو گیرم　　ازان تا نو بہار حشر خورشید و قمر روید

در دلِ رزم دلِ شب گرچہ خوش کردہ ست جا　　صبح دارد سینہ بر سینۂ شامم ہنوز

گلہائے رحم لالۂ صحرائے زندگیست　　در خون طپیدۂ آہوے صحرائے کیستی

Ṭālib of Āmul (d. 1036/1626)

Ṭāllb was born and brought up at Āmul, a city of Mazandarān (Persia). He completed his education at a very early age and came to the court of Ghāzī Khan at Qandahar. Later he came to Agra and through the recommendation of I'timādu'd-Dawla, reached the court of Jahangir and became his poet-laureate.

He could compose spontaneously. He used exquisite metaphors and novel ideas in ghazals :—

مستانہ رہِ میکدہ طے می کنم امشب　　پروانہ بہ بال و پرے می کنم امشب

از ضعف بہ ہر جا کہ نشستیم وطن شد　　وز گریہ بہ ہر سو کہ گذشتیم چمن شد

لب از گفتن چناں بستم کہ گوئی　　دہن بر چہرہ زخمے بود و بہ شد

دو لب خواہم یکے در می پرستی　　یکے در عذر خواہی ہائے مستی

طالب چو انتہائے ملامت شگفتگی ست　　دائم بہ شغلِ گریہ نکوشد کسے چرا

Asad Beg

Asad Beg came to India from Qazvīn. He joined the court of Abul Fazl, the prime minister of Akbar. After the death of Abul Fazl he came to the court of Akbar. When Jahangir came to the throne, he did not encourage Asad Beg, because formerly he had been attached to Abul Fazl.

These verses are selected as specimens of his poetry :—

خون مرا بریز و شراب مرا مریز — یک قطره زین شراب بصد خون برابر است

هر گز خیال آن گل خودروی می‌کنم — دل می‌کند خیال که گل بوی می‌کنم

Besides the above, there have been many poets patronised by Akbar ; viz, Qaidi, Zarīfī, Subūḥī, Khusrawī, Niyāzī, Mazhar, Asīrī etc.

Jahangir (d. 1037/1628)

Although Akbar himself did not receive formal schooling, yet it was due to his genius that he did not feel inferior to any person. He however, realised the value of proper education, hence he got Salim (Jahangir) well-educated,

Jahangir was a poet as well as a prose writer. He was a born poet and had a loving heart. The following ghazal is a good example of simplicity and beauty :—

من چون کنم که تیر غمت بر جگر رسد — در وصل دوست مستم و در هجر بیقرار

تا چشم نارسیده دگر بر دگر رسد — داد از چنین غمی که مرا سر بسر رسد

مستانه می‌خرامی و مست تو عالمی — مدهوش گشته‌ام که بپویم ره وصال

اسپند می‌کنم که مبادا نظر رسد — فریاد از آن زمان که مرا این خبر رسد

وقت نیاز و عجز جهانگیر هر سحر

امید آن که شعلهٔ نور و اثر رسد

Jahangir had a fine taste for poetry and had a full command over prosody. He often rewarded for a simple couplet beyond expectation. He sometimes pointed out even the slightest short-coming in poetry.

Shaidā

Shaida was born in Fatḥpur, (Agra). His ancesto came to India from Mashhad. He belonged to the "Tuklu" tribe ; hence he was commonly known as Shaidā-i-Tuklu. He was in the army of Jahangir. He composed a qasida in praise of Khān-i-Khānān. He was attached to the court of the prince Shahryar, son of Jahangir. He lived during the days of Shāhjahān also and was one of his court-poets. He was a satirist and would find faults in others.

Here is a fragment from his pen with a satire against the poet Ṭālib :—

شب و روز مخدوم ما طالبا — پی جیفهٔ دنیوی در تگ ست

گر قول پیغمبر آید بجا — که دنیاست مردار طالب سگ ست

Maulānā Shakebī

Maulānā Shakebī of Isfahan was known for his sweet and beautiful verses. He was introduced to the court of Jahangir by Mahābat Khān. Jahangir appointed him as the District Magistrate of Delhi. He remained there till his death in 1022/1613.

Some of his verses are :—

نردیست جهان که بردنش باختن است
نرّادی آن بداد کم ساختن است
دنیا بمثال کعبتین نرد است
برداشتنش برای انداختن است

گفتی بشکیبی که زما کیبیدی
یعنی که ز قبلهٔ دعا کیبیدی
حد نیست مرا که گویم این بهتان است
گویند بسگ که از وفا کیبیدی

Mulla Lutfi (d. 1020/1611)

Mulla Lutfī came to India from Tabrez. Jahangir enjoyed his poetry and conferred on him the title of Mauzūh al-Mulk. Jahangir gave him the management of Lahri, a place near Thatta (Sind). He remained there for three years. Afterwards he was put in charge of a mint in Gujrat. His poetry was sweet, colourful and appealing to the heart.

Here are some specimens from his poetry :—

ہنوز جام شرابے بتو گلے نہ زدیم   نوائے قہقہہ بر صوت بلبلے نزدیم
ہزار فصل گل آرزو رسید و گذشت   ہنوز بر سر یک آرزو گلے نہ زدیم

یک چند پے گردش افلاک شدیم   یک چندے پئے دانش و ادراک شدیم
از آمد و رفت خود ہمی فہمیدیم   خاک بر آمدیم و در خاک شدیم

Hāshim Kashmī of Burhānpūr (d. 1054/1644)

He has been a disciple of Hazrat Mujaddid-i-Alf-i-Thānī (d. 1034/1624) and was in his company for about two years. He wrote a biography of his master and the latter's master Khwāja Bāqibillāh, entitled زبدۃ المقامات . The third volume of his master's Maktūbāt was compiled by him. Again مکاشفات عینیہ , a work by his master, was also edited by him. He died at Burhānpūr (C.P.) and his tomb, near the Tāptī river, is visited by thousands of people every year. A few verses from his ghazals are as follows :—

از دلِ تشنه گریه آغازم — چشمِ هر ذره تر کنم امشب
چهرهٔ زخمِ کهنه را بخراش — مُهرِ مهرِ تو نگین این است
باهمه تردامنی، ما بید رنگ — دست در دامانِ دین خواهیم زد
یوسفِ ما عزیزِ هر شهریست — جست وجویش به هر دیار کنیم
سوادِ اعظمِ راز است نامهٔ هاشم — صریرِ خامه مگو، نعرهٔ سردش گو

He wrote quatrains as well. One of them is :—

من خشتِ شکستهٔ مزارِ کهنم — از خرقهٔ بختِ تیره تارِ کهنم
می سوزم و بر نشاطِ خود می رقصم — در باغِ جهان مگر چنارِ کهنم

Abu'l-Barakāt, Munīr of Lahore (1019/1610—1055/1645)

He was a scholar and poet of Lahore. He wrote رقعات, also a commentary of قصائدِ عرفی, a biography of poets, a double on Bengal and a prose, entitled "Kāristān". His ghazals are simple, sincere and effective. A few verses are :—

بشارت باد ای دل، دلنوازی کرده ام پیدا — نگاری شوخ چشمی، عشوه سازی کرده ام پیدا
باز وقت آمد که از کیفیتِ فیضِ هوا — ابر گردد تر دماغ و گل شود رنگین ادا
من خجل از ذوقِ خود او شرمسار از نازِ خویش — غافل از شوقِ نگهٔ او از حیا من از حجاب
سوختم از انتظار و سوی من هرگز ندید — این تغافلهای روز افزون ادای دیگر ست
چیدند گل و لاله ازین باغ حریفان — شد قسمتِ ما سرزنشِ خار و دگر، هیچ

Besides the above poets, there have been a large
umber of literati attached to the court of Jahāngir or
flourished during his reign; viz, Rūz Bahān, Bāqir
of Kashmir, Maqṣūd, Qāzi Nūrullah, 'Abdu'l Ḥakīm of
Sialkot, Fāzil' of Kabul, 'Abdu'r Raḥmān of Gujrat,
Muḥammad of Jaunpūr etc. Ḥazrat 'Abdu'l Ḥaq Muḥad-
dith of Delhi has been praised by Jahāngir for his
contentment and renouncement[1] Again his another
contemporary Ḥazrat Mujaddid-i-Alf-i-Thānī was responsi-
ble for the change of a "free" trend of Jahāngir to religious-
ness[2] and piety.

Shāh Jahān (d. 1068/1657)

Shāh Jahān, the "Palace-builder", needs no introduction as regards his aesthetic sense. Picture-drawing and painting, which had reached the highest pinnacle of glory during the reign of Jahāngir, now turned into the finest calligraphy of scriptures and lapidary of stones. Thus Sharī'at dominated[1] the court and the people, and even the fine-arts, received a religious tinge.

1. Shāh Jahān is said to have been spiritually guided by Ḥazrat Mujaddid. See the مناقب ادمیه وحضرات احمدیه (by Muḥammad Amīr Badakhshi), India Office Ms. ff, 171, 172, 178; سبحة المرجان فی آثار ہندوستان (by Ghulām 'Ali Âzād of Bilgirām), 1303, p. 49; نزہتہ الخاطر (by 'Abdu'l Ḥai of Lucknow), Vol. V. pp. 41-42. For the calligraphists of Shāh Jahāan's court see the Bazm-i-Tamuria p. 220.

1. Tuzk-i-Jahāngīrī, p. 284.
2. His Maktūbāt, Vol. III, p. No. 43.

Qudsī (d. 1056/1646)

Ḥāji Muḥammad Jān "Qudsī" was the most popular poet of Shāh Jahān's court. He was from Mashhad, but received religious learnings in Mecca and Madina. Thence he came to the court and received high rewards from 'Abdu'llah Khān "Zakhmi" and the emperor. Shāh Jahān is said to have filled his mouth seven times on hearing the following qaṣida :—

ای قلم برخود ببال از شادی و بکشا زبان　　در ثنای قبلهٔ اقبال خاقانِ زمان
جوهرِ اوّل شهابُ الدین محمد کز ازل　　از برای خدمتش زد چرخ دامن بر میان
اخترِ برجِ کرامت مظهرِ لطفِ اله　　جوهرِ تیغِ شجاعت مصدرِ امن و امان
آنکه از آغازِ فطرت بسته شهبازِ ظفر　　چون عقابِ تیر بر شاخِ کمانش آشیان!
گر مخالف بر موافق از ولایش دم زنند　　با بد و نیک ست چون خورشید گرم و مهربان
سرمهٔ چشمِ غزالان سازد از داغِ پلنگ　　سازگاریهای عدلش چو نهد پا در میان
شهرتِ آثارِ عدلش زود برخواهد گرفت　　تهمتِ زنجیرِ عدل از گردنِ نوشیروان

Later Qudsī became the poet-laureate of Shāh Jahān's court and received very high rewards. A few verses from his ghazals may be quoted here :—

برای جیب دریدن عزیز دارم دست　　اگرچه پیرهنم پاره شد، کفن باقی ست
این جا غمِ محبت، آن جا سزای عصیان　　آسایشِ دو گیتی بر ما حرام کردند
زجان بگسل و لے مگسل ز جانان　　که جان دارد عوض، جانان نه دارد
راهِ نزدیکِ حرم سعیِ مرا باطل کرد　　لیک شادم که رهِ عشق دراز ست هنوز
یارب مرا ثابت قدم از کوی قاتل بگذران　　من سر بجیب انداخته، او تیغِ عریان در بغل

Even today he is famous for his one نعت Na't as well, which received تضمین "Tazmīn" by a number of later poets. It runs thus :—

مرحبا! سیّدِ مکی مدنی العربی　　　دلِ و جان باد فدایت چه عجب خوش لقبی
منِ بیدل بجمالِ تو عجب حیرانم　　　الله الله چه جمالست بدین بوالعجبی!
چشمِ رحمت بکشا سوے من انداز نظر　　　اے قریشی لقب و هاشمی و مطّلبی
نسبتے نیست بذاتِ تو بنی آدم را　　　بهتر از آدم و عالم، تو چه عالی نسبی
ما همه تشنه لبانیم و توئی آبحیات　　　رحم فرما که زحد می گذرد تشنه لبی
نسبتِ خود به سگت کردم و بس منفعلم　　　زانکه نسبت به سگِ کوے تو شد بے ادبی
عاصیانیم زمانیکیِ اعمال مپرس　　　سوے ما روے شفاعت بکن از بے سببی

سیّدی انت حبیبی و طبیب قلبی
آمده سوے تو قدسی پئے درمان طلبی

Abū Ṯālib "Kalīm" (d. 1061/1651)

He was from Kāshān. He came twice during Jahāngir's reign, but received his due only from Shāh Jahān. In 1044/1634 when Shāh Jahān held the opening ceremony of تخت طاؤس at Agra, the poet recited the following qaṣīda :—

خجسته مقدمِ نوروز و غُرّهٔ شوّال　　　فشانده اند گلِ عیش بر سرِ مه و سال
بچشمِ مردمِ دارالخلافه عیدِ نویست　　　غبارِ موکبِ شاهِ جهان، جهانِ جلال
شرف پذیرد نوروز در چنیں عیدے　　　که بادشاه نشیند به تختِ استقلال
بوصفِ تختِ مرصع گهر فشاں گشتم　　　خدا نصیب کند عمرِ خضر و طول مقال

هزار سیلان یاقوت و صد بدخشان لعل — برونمائی گرفته ست تا نمود جمال

توان ز آتش یاقوت آن چراغ افروخت — که نه ز باد رسد آفتش نه ز آب زلال

فتاده پرتو یاقوت و لعل بر الماس — چنانچه عکس چراغان فتد در آب زلال

Shāh Jahān was so much pleased that he weighed the poet in silver coins, numbering 5500.

He wrote ghazals in simple and idiomatic strain, but used rhetorical devices in an attractive way. A few verses are :—

در راه عشق گریه متاع اثر نداشت — صد بار از کنار من این کاروان گذشت

ما ز آغاز و ز انجام جهان بی‌خبریم — اوّل و آخر این کهنه کتاب افتاده ست

زلف او در گوش شرح حال ما — گفته است امّا بهم پیچیده است

هر کسی سالک رهِ دل نیست — راهِ دل راهِ کاروان نبود

چشم باریک بین اگر باشد — قدح آفتاب مو دارد

Several doublets on various occasions were also written by him. He wrote fine quatrains as well. One of them is as follows .

زنهار مگو که بندهٔ گمراهم — هر جا که روم به کویت افتد راهم

عالم همه آستانهٔ درگه تست — هر جا باشم ساکن این درگاهم

He died at Srinagar (Kashmir)and buried near Qudsi and Muhsin.

Zafar Khān "Aḥsan"

Aḥsanu'llāh Khan, entitled "Zafar Khan", was a governor of Kabul under Jahāngir and of Kashmir under Shāh Jahān. He has been a governor of Thatta (Sind) also. He was a versatile scholar and a patroniser of literati. Sā'ib was his master in poetry, yet the former wrote several qaṣīdas in his praise. Here are a few verses from his pen :—

دلم بکوی تو امّیدوار می آید　　　نگاه دار که روزی بکار می آید

درگوشهٔ میخانه همین گفت و شنید است　　　یاران برسانید دماغ شب عید است

در بتانِ هند چون او دلبرِ خود کام نیست　　　رام رامم گرچه می گوید ولیکن رام نیست

Shaikh Muḥammad Muḥsin

He belonged to Kashmir and was the master of Ṭāhir "Ghanī" of Kashmir. He was a disciple of Shaikh Muḥib-bu'llāh of Allahabad. He wrote a doublet مصدر الآثار on the lines of Niẓāmi Ganjawi's مخزن الاسرار and it begins thus :—

بسم الله الرحمن الرحیم　　　تازه نهالیست زباغِ قدیم

Here are a few lines from a qaṣīda in praise of Shāh Jahān :—

نوبهار آمد بسیرِ گلشن هندوستان　　　زیبد ار طوطی بجای پر برآرد برگ پان

چشمِ مردم از سوادِ هند روشن می شود　　　کو نیارد کس متاعِ سرمه را از اصفهان

درچمن هر صبح مینا می کند راگِ بسنت　　　نیست طوطی را بجز کلیات چو بلبل بر زبان

بسکه دارد در چمن میل گرفتاری بسرو — زیبد ار قمری ز طوق خویش بندد آشیان
چنبه می گیرد چو نرگس دست گلچین را بزر — لاله می بندد حنا چون گل بپای باغبان
گل ز شبنم هار چنبیلی بگردن افگند — تا تواند شد حریف شاهد هندوستان
باغ و صحرا سبز شد از فیض ابر نو بهار — شد همه صحن زمین هم رنگ بام آسمان

He died and buried at Srinagar (Kashmir) near Qudsi and Kalīm.

Mirzā Ṣā'ib (d. 1066/1656)

Mirzā Sā'ib, though returned to Mashhad from Shāh Jahān's court, yet he cannot be avoided from amongst the prominent poets of the Moghul period.

He was born at Tabrez and brought up at Iṣfahān. In poetry he was a pupil of Ḥakīm Rukna Masīḥ and Ḥakīm Shifā'ī. He came to India during Jahāgīr's reign and was rewarded 12000 rupees on writing a chronogram on Shāh Jahān's ascension to the throne. Zafar Khan "Ahsan", a noble became his pupil, but was eulogized by his master on several occasions. One of such panegyrics begins thus :—

کلاه گوشه بخورشید و ماه می شکنم — به این غرور که مدحت گر ظفر خانم
ز نو بهار سخایش چو قطره ریز شوم — قسم خورد بسر کلک ابر نیسانم
بلند بخت نهالا! بهار تربیتا! — که از نسیم هواداریت گلستانم
حقوق تربیت را که در ترقی باد — زبان کجاست که در حضرتت فرو خوانم

He could extemporise without hesitation and supply a hemistich even to a meaningless one ; viz,

از شیشهٔ بے مے می بے شیشه طلب کن
حق را ز دلِ خالی از اندیشه طلب کن (صائب)

بقدرِ هر سکون راحت بود، بنگر تفاوت را (صائب)
دویدن، رفتن، استادن، نشستن، خفتن و مردن

He wrote fine ghazals—full of sweatness, eloquence and idioms. A few verses are as follows :—

شب که صحبت بحدیث سرِ زلف تو گذشت
هر که برخاست ز جا سلسله بر پا برخاست

چشمِ عاشق ز تماشاے تو چون سیر شود
هر نگه سلسله جنبانِ نگاهِ دگر است

عالمِ بیخبری طرفه بهشتے بوده ست
حیف صد حیف که ما دیر خبردار شدیم

این قدر گر تو دلے چند شود شاد بس ست
زندگانی بمرادِ همه کس نتوان کرد

Sa'idāi Gilāni

He was a poet, an artist and an expert in gold work. The تخت طاؤس was completed by him after seven years' toil and Shāh Jahān weighed him in coins.

He wrote a fine panegyric of 134 verses on the enthronement of the emperor on that throne (the 8th year of his reign), a few verses of which are as follows :—

خدای واحدِ بیچون جهان نمود عیاں — برای شاہِ جہاں بادشاہِ کُلِّ جہاں
بداد وجود باحسان شہنشہِ آفاق — علیم و عالی و ذرہ نواز و ملک ستاں
ہزار سال بماناد آنکہ ہر دم ازو — بود بدورِ جہاں صد ہزار جاں شاداں
جہاں پناہا، شاہنشہی و دریا دِل — محیطے از کرم و جود لیک بے پایاں
ز سہمِ گرز و سنانت دلِ عدو جاوید — شود بزیرِ زمیں چوں رگِ جہندہ طپاں
ازاں بود سرِ دشمن برنگِ سنگِ سیاہ — کہ از برائے حسامت بود مدام فساں

From a ghazal the following verses are recorded :

سوارہ آں مہِ زرّیں رکاب می آید — بچہرہ اشکِ ہزار آفتاب می آید
بہ آبِ تیغِ تو دل می کشد ز آبِ حیات — چو تشنہ کو سوے آب از سراب می آید
کند عرق رخت اے نازنیں ز تابِ نگاہ — بدورِ حسنِ تو از آتش آب می آید
تو مستِ حسنی و من مستِ عشق چیست حجاب — چنیں دو مستی کے از شراب می آید

Dārā Shukoh

He was the eldest son of Shāh Jahān and a disciple of Shāh Badakhshī (a disciple of Miyān Mīr of Lahore). He wrote quatrains and ghazals with "Qādirī" as his pen-name. A few verses from his ghazal are :—

اہلِ حق را تو بد کہ می خوانی — کفر بہتر ازیں مسلمانی
در جہاں ہیچ چیز بد نبود — نیک را بد چرا ہمی دانی
ہر کہ در تست بد ترا گوید — بد تو گوئی مگر ز نادانی

نیست اسلام نزد جملہ جهان   مر ترا آرد این پشیمانی
فرق نیک و بد است دور انداخت
قادری یافت حق ز یکسانی

‘Ālamgīr

Aurangzeb "‘Alamgīr" (d. 1119/1707) had the proud privilege of getting education from teachers like ‘Abdu’l-Latif of Sultānpūr, Hāshim of Gīlān, Muḥyu’d-Dīn Mohan of Bihār, Sayyid Muḥammad of Qannauj, Mullā Jīwan, ‘Abdu’l Qawī and Dānishmand Khan. Later he was spiritually guided by Khwāja Muḥammad Ma‘sūm of Sarhind[1] (1079/1668), the son of Hazrat Mujaddid. He was the only Moghul emperor to have learnt the Holy Quran by heart in one year’s time[2]. He was a fine calligraphist, and wrote the copies of the Holy scripture. He was often engaged in Fiqh, Arabic Literature and Persian poetry. It was under his patronage that the largest book on Fiqh, entitled فتاوی عالمگیری , was prepared, and a large number of Persian poets flourished. He himself frequently quoted Persian couplets in his letters and very much liked the poetry of Sādī, Hāfiz, Nizāmī, Naẓīrī, Sa‘ib, Fānī, etc. In the following pages we may mention some of the poets, who lived during his reign.

1. See مکتوبات معصومی , Vol. II, Later No. 64 ; Vol, III, Letters Nos. 6, 122, 220‘ 221, 227, 232 and 242. See also مکتوبات خواجه محمد نقشبند رح ابن خواجه محمد معصوم Vol. I, pp. 25, 27, 39, 40, 41, 42, 48, 87, 99 etc.
2. Bazm-i-Timuria, p. 228.

Sarmad (d. 1071/1660)

He was originally a Jew, but later converted as a Muslim. He was attached to the spiritual fold of Dārā Shukoh and was often a مجذوب . He died at Delhi and buried near the Shahi mosque. He generally wrote quatrains ; *e.g.* :—

سرمد غم عشق بوالهوس را نه دهند   سوز دل پروانه مگس را نه دهند
عمرے باید که یار آید بکنار   این دولت سرمد همه کس را نه دهند
آن کس که ترا شکوه سلطانی داد   ما را همه اسباب پریشانی داد
پوشاند لباس هر کرا عیبے دید   بے عیبان را لباس عریانی داد

سرمد گله اختصار می باید کرد   یک کار ازین دو کار می باید کرد
یا تن به رضائے دوست می باید داد   یا قطع نظر زیار می باید کرد

Ghani of Kashmīr (d. 1072/1661)

He is often remembered for his rhetorical devices and ranks with Kalīm and Sā'ib. He is one of the greatest poets born in the subcontinent. The مثالیه poetry is his chief characteristic :—

جان را به کوے دوست روان می کنیم ما   یعنی که کار عشق به جان می کنیم ما
بزم مے پریشان محتسب خوش عزتے دارد   که چون آید به مجلس شیشه خالی می کند جا را
بے رخت از بسکه ندارد صفا   آئینه گویا کف روشنگر است
در عالم مثال مثالت نه بوده است   هر چند کز دریچه آئینه دیده ایم

Chandra Bhan Brahman (d. 1073/1662)

Chandra Bhan Brahman belonged to Lahore. He received his early education at the feet of Mulla Abdul Hakim of Sialkot. First he was employed in the service of Abdul Karīm, an engineer and architect. Then he joined the service of Afzal Khan and after his death he entered into the court of Shāh Jahān. Dara Shukoh liked his writing much, so he appointed him as his scribe.

Although Aurangzeb also expressed good words for him yet he did not join his court and lived a retired life. He wrote simple and effective verses :—

آئینه گشت سینهٔ ما از فروغِ عشق — شد جلوه گاهِ صورتِ معنیِ نهانِ ما

درجهان باش ولیکن زجهان فارغ باش — هر که فارغ زجهانست جهانے با اوست

زگفت وگوے جهان لب ببند وفارغ باش — که کارِ ما و تو در حلِّ این معمّا نیست

هیچ کس از گردشِ گردون نمی آید برون — هر یکے چون دانه زیرِ آسیا خواهد گذشت

Mullā Muḥammad Sa'id Ashraf

Mullā Muḥammad Sa'īd Ashraf of Mazandaran was the son of Mulla Muḥammad Ṣāliḥ. He came to India in the beginning of Aurangzeb's reign. Aurangzeb appointed him as the tutor of his daughter Zebun-Nisā. After some time he returned to Persia, and when he came baek he stayed with Prince 'Azīm-al-Shān, the son of Shah 'Ālam at 'Aẓīmabad. The prince held him in high esteem and would not part with him even for a short time. The Mulla died at Munger on his way to Mecca. His dīwān comprises qasidas, ghazals, and mathnavis.

A few verses from his ghazals are quoted here :—

به دنیا چون در آید آدمی بدبخت می گردد   هوا چون در میان مشک آید سخت می گردد

ساقیا ساغر بگردش آر تمکین واگذار   کشتی دریا کنان را لنگر در کار نیست!

در جوانی روش حالت پیری دارم   چون گل زرد بهارم بخزان می ماند

گشت مستغنی ز وصل اشرف بیاد عارضش   همچو آن حافظ که مصحف را تمام از بر نوشت

Khushāl Khān Khatak (d. 1100/1688)

He was particularly a poet of Pushto, but wrote in Persian as well. A few verses from his ghazals are :—

شوق زلف یار دارم بر جنون خویشتن   خود گواهی می دهم زنجیر می باید مرا

درد درون دل را گر در کشم بپوشم   لیکن چه چاره سازم این چشم خون فشان را

نوبهار و می و معشوقه و جام ست این جا   زهد و پرهیز و ورع را چه مقام ست این جا

تیغ تو آب زندگانی داشت   کشتی و زندهٔ ابد کردی

Mirzā Mu'izzu'd-Dīn Muhammad "Fitrat" (d. 1101/1689)

He came from Iṣfahān and married to the aunt of Shāhzāda Muḥammad A'ẓam. He became a "diwān" of Patna and then of the Deccan. His title was "Musawī Khān" hence he changed his pen-name from "Fitrat" to "Mūsawi". A few of his verses are :—

شدم خاک و هنوز از عشق او آتش بجان دارم   در آغوش کفن جسمی چو تب در استخوان دارم

ما طایر عشقیم و قفس بال و پر ما ست!   چون بوی گل چیدهٔ وطن همسفر ما ست

چو سوز عشق را کامل کنی عیبت هنر گردد   شود یاقوت هر سنگی که لبریز شرر گردد

'Āqil Khān "Rāzi" (d. 1108/1696)

Mir 'Askari 'Āqil Khān belonged to Khawāf. He came to India during the reign of Shah Jahan and was appointed Zíledar (ضلع دار) with prince Aurangzeb in the Deccan. When Aurangzeb came to the throne he honoured him with the title of " 'Āqil Khan " and appointed him as the Foujdar of Doāba. but he could not continue on this post for more than a few months on account of his ill health. He could however live a retired life only for a few months, during which period he received a good pension. After occupying different important posts, he became the Governor of the province of Delhi, which post he held till his death.

He left the following works :—

ظفرنامهٔ عالمگیری   دیوان   مرقع تصنیف رازی   نغمات العشق

ثمرات الحیواة   شمع و پروانه

The last four are his doublets.

A few verses from his ghazal are :—

خشک کنم ز سوز دل دیدهٔ اشکبار را   چند در آب افگنم آینهٔ نگار را

منتظران یار را جلوه ز هر صور نکوست   سرمه بود غبار ره دیدهٔ انتظار را

پای طلب براه نه شرط ادب نگاه دار   چونکه تو کردی اختیار تهمت اختیار را

The writer of the Safīna-i-Khushgū (Vol. III) says that the poet adopted his pen-name "Rāzī" after the saint Maḥram-i-Rāz-i-Ilāhī of Burhānpūr, but he seems to have been spiritually guided by Muḥammad Naqshband[1], a grand-son of Ḥazrat Mujaddid.

Nāsir 'Ali of Sarhind (d. 1108/1696)

He was a disciple of Khwāja Muḥammad Maṣ'ūm, the son of the Mujaddid, hence a staunch follower of شریعت His poetry was of high thoughts and was thus not much popular amongst the literati. Fine similes and metaphors are the characteristics of his age and he excels in such devices :—

تو چون ساقی شوی دردِ تنک ظرفی نمی ماند   بقدرِ بحر باشد وسعتِ آغوشِ ساحلها
دریں صحرا کہ ابنِ تشنہ لب جان دادہ حیرانم   کہ از صد جا گریبان پارہ شد موجِ سرابش را
تجرّد مشربم پروازِ من رنگِ دگر دارد   چو گل یک سالہ رہ طی می کنم از ریزشِ پرہا
سیرِ مشتاقان جدا از طورِ اہلِ عالم است   اضطرابِ دل بود آوازِ پای عندلیب

There were a number of other poets who flourished during the reign of Aurangzeb and lived even later; *viz.*, Sarkhush, Khālis, Yaktā, etc. We may refer to some of them individually.

Muḥammad Afzal Sarkhush (d. 1126)1714), the author of کلمات الشعراء (a biography of poets from Jahāngīr to 'Ālamgīr), was a good poet of repute. Some of his verses are :—

---

1. The present writer has published his letters in 1963.

هوشیاری را حجابِ یار می‌دانیم ما　　　بیخودی را بزمِ بی اغیار می‌دانیم ما

ز چشمِ شوخ کردی تیره روزی لاله و گل را　　　بخاکِ سرمه کشتی شعلهٔ آوازِ بلبل را

غنچه ترسم براهِ ناز نیمم بشکند،　　　برگِ گل در زیرِ پایش کم ز لختِ شیشه نیست

Ghanīmat of Kunjāh (d. 1110/1698)

He was from Kunjāh (Gujrat, Panjab) and was in the service of a Foujdar of Sialkot. The accounts of his life are not well-ascertained.[1] He has left a dīwān and his famous doublet نیرنگِ عشق, begins with :—

بنامِ شاهدِ نازک خیالان　　　عزیزِ خاطرِ آشفته حالان

ز مهرش سینه‌ها جولانگهِ برق　　　دلِ هر ذرّه در جوشِ انا الشّرق

جگرسوزی چراغِ خانهٔ او　　　تپشها شوخیِ پروانهٔ او

دلِ مستانِ عشق خود مقامش　　　شکستِ رنگها مهتابِ بامش

به شوقش لختِ دل دیوانهٔ چشم　　　چراغان دیده شد در خانهٔ چشم

A few verses from his ghazals are :—

بیادِ داغهای کهنه دل دارد تماشایی　　　شود طاوس را سیرِ چمن برگشته دیدنها

زبانِ شکوهٔ من بسته خواستن عبث ست　　　سپهرِ عربده خواهی که داشتم دارم

به چنگِ پنجهٔ مژگان برون نیامدهٔ　　　درازدستیِ نوکِ سنان چه می‌دانی

1. A critical article on this poet may be seen in the Oriental College Magazine, Lahore, November 1961, by Mr, Gauhar Shāhī.

Sayyid Husain "Khāliṣ"

He came to Aurangzeb's court from Iṣfahān, was appointed a "dīwān" of Patna and was given the title of "Imtiyāz Khān". A few of his verses are :—

نیست بے لطفی جوابِ نامہ گر ننوشت دست از زبانِ خامہ ما را یاد نتوانستِ کرد
لطفِ حق را کرد بر ما ظلمتِ عصیاں غضب آب دریا را شب تاریک آتش می کند

Aḥmad Yār Khān "Yakta"

He was a Subedar of Thatta (Sind). Some of his verses are :—

بہ امیدے کہ شود جلوہ گر آن سرو روان خاک شد جبہہ در راہِ قدم بوسی ریخت
سرمہ آلود نگاہے کہ بہ بیدادم آمد کہ سرشکِ شفقے از مژہ ام طوسی ریخت
ہر در بتکدہ از نالۂ زارم ناقوس ہم تنِ اشک شد و در برِ ناقوسی ریخت

Ni'mat Khan 'Āli (d. 1121/1709)

Mirzā Muḥammad'ālī Khan, son of Hakim Fatḥu'd-Dīn Shīrāzī, was born in India but received his education in Shiraz. When he came back to India he began to practise Ṭib. Later Aurangzeb took him in his service and conferred the title of Ni'mat Khan upon him. Aurangzeb also gave him the title of Muqarrab Khan and then Shah 'Alam called him "Danishmand Khan".

He was very outspoken. Aurangzeb knew it but overlooked it. His prose (وقائع) is famous for its satirical accounts of Aurangzeb's compaigns is the Deccan.

He has written a number of verses in the وقائع , as well. A chronogram on the conquest of Hyderabad (Deccan) by Aurangzeb may be quoted to witness his art :—

از نصرت پادشاه غازی   گردید دل جهانیان شاد
آمد بقلم حساب تاریخ   "شد فتح بجنگ حیدرآباد"

A satire on Aurangzeb is as follows :—

نمک وسودهٔ الماس شبیه ست بهم   هر که این البغلط خورد گر جان نبرد

Khwāja 'Abdu'l Aḥad "Waḥdat"[1] (1049/1639—1126/1714)

He was the son of Khwāja Muḥammad Sa'īd, the son of Hazrat Mujaddid. He has left 27 works. Some of them are : (*a*) his dīwān, (*b*) a prose-work, entitled چهارچمن and (*c*) letters, addressed to Zebunnisā[2] (d/o Aurangzeb), Farrukh Siyar and his nobles. A few of his verses are :—

نه گنجد نشّهٔ وحدت درین خمخانهٔ کثرت   ازین نه شیشه بیرون یافتم موج شرابش را
خوشی چون فیض دیگر می دهد دیوانهٔ مارا   چراغ کشته روشن می کند ویرانهٔ مار
تو گنجانی درون غنچهٔ صد رنگ   گذاری گنج وحدت در دل تنگ

---

1. His pen-name was "Waḥdat", but was better known as "Shāh Gul". Thus the lineage of his pupils in poetry came as سعد الله گلشن and میر ناصر عندلیب خواجه میردرد اثر
2. There are a number of letters addressed to her by Muḥammad Naqshband, the son of Khwāja Muhammad Ma'ṣūm. The present writer has published these letters in 1963

---

1. Bazm-i-Timuria, p. 266.

زشاخِ خشک نے گلہاے آہنگ ؟ کہ آرد جز نواے نقاشِ بیرنگ

بنازم آن گلِ نازک کہ وقتِ گل چیدن
زبارِ سایۂ گل چون بنفشہ خم گردد

Mirzā 'Abdu'l Qādir "Bedil"

He was born at Patna in 1054/1644 and died at Delhi in 1133/1721. In his childhood he lost his father, so was attached to his uncle Mirza Qalandar[1] who took him to several Sūfis. His another maternal uncle Mirza Zarīf took him to another Sūfi Shāh[2] 'Abu'l Qāsim at the age of seventeen years. With him he lived continuously for three years and then led a life of contentment. He has left Three prose works چہارِ عُنصر and نکاتِ بیدل، رقعاتِ بیدل, a dīwān and four doublets, مثنوی عرفان، طورِ معرفت، طلسمِ حیرت, and محیطِ اعظم. Dr. Sir Muhammad Iqbāl says :—

بیدل کے کلام میں خصوصیت کے ساتھ حرکت پر زور ہے۔ یہاں تک کہ اس کا معشوق بھی صاحبِ خرام ہے اس کے برعکس غالب کو زیادہ تر اطمینان و سکون سے الفت ہے ...... نقشبندی سلسلے اور حضرت مجدّد الف ثانیؒ سے بیدل کی عقیدت کی بنیاد یہی ہے۔ نقشبندی مسلک حرکت اور رجائیت پر مبنی ہے۔ نقشبندی سلسلے کے شعراء مثلاً ناصر علی سرہندی کو دیکھیے۔ ناصر علی کی شاعری تقلیدی نہیں ہے۔ اسی لیے حرکت والی قوموں میں وہ زیادہ ہر دلعزیز ہے ۳

1, 2. A certain Mirza Qalandar and also Shāh Abu'l Qāsim (2 Supra) were the disciples oi Muhammad Ma'ṣūm of Sarhind.

See Professor Hamīd Āhmad Khān's articles in ملفوظاتِ اقبال and in Humāyūn, January to March 1938, See also Iqbāl Nāma : Vol. II, p. 226.

Some of the verses of his ghazals are :—

اوج وحضیضِ قلزمِ امکاں شگافتیم   ازآبرو مگو همه جا این گهر گم است

من نمی گویم زیاں کن یا بفکرِ سود باش   اے زفرصت بیخبر در هرچه باشی زود باش

نزاکتهاست در آغوشِ میناخانهٔ حیرت   مژه برهم مزن تا نشکنی رنگِ تماشارا

هوس چوں نارسا شد، نسیهٔ نقدِ حال می گردد   امل را رشتهٔ کوته ساز وعقبیٰ گیر دنیا را

ستم ست گر هوست کشد که به سیرِ سرو وسمن در آ   تو زغنچه کم نه دمیدهٔ درِ دل کشا بچمن در آ

Here are a few verses from his doublet

بباطن میِ عشق وحدت صفاست   بظاهر فروغش تفاوت نماست

نتابد چو خورشید در خانه رو   زشمعے فزوں نیست انوار او

ولیکن بصحر است صاحب جلال   بود لازمِ ظرف نقص و کمال

بود فرق از ذرّه تا آفتاب   کجا ساغرِ بحر وجامِ حباب

There have been other poets as well, flourished during the reign of Aurangzeb and afterwards ; viz, Raushan Ẓamīr, Taḥsīn, Ṣahbā'ī, Māhir, Bâdhil, Iltīfāt Khan, Ṭāhir, Mun'im Khan, Islam Khan, Saif Khan, Bakhtāwar Khan, etc. Then after Aurangzeb the downfall of the Moghul empire began and the poets, though in good number, suffered patronage, till Persian lost ground and gradually gave way to Urdu. We may, however, mention some later Persian poets without reference to their patronages.

[1] Saifkhan, his father Islām Khān and also Bakhtāwar were the disciples of Muḥammad Naqshband, the grandson of Ḥazrat Mujaddid.

Mīr 'Abdu'l Jalīl of Bilgirām (d. 1138/1725)

He wrote equally well in Arabic, Persian, Turkish, and Hindi. A number of doublets and panegyrics belong to him. His pen-name was Ṭarāzi (طرازی) and Wāṣiṭi (واسطی). A few verses from a doublet are :—

چو صیدِ دل نماید حسن آهنگ — پرد از چهرهٔ هر پارسا رنگ

در آن محفل کجا بر گوش می زد — نوای کان نه راهِ هوش می زد

اگر شاه پور با خسرو بخاک اند — پی این نغمه از حسرت هلاک اند

مغنّی بر نواز آلتان وتر زد! — که از بربط بهارِ عیش سر زد

شگفتنهای دل در دستِ تار است — که آن را نغمهٔ گل ویس کار است

A few verses from his ghazals are :—

وردِ خود نامِ خدا با نامِ احمد کرده ام — دانهٔ تسبیح از میمِ محمّد کرده ام

بجز مژگان نه دارد چشمِ بیمارِ تو غمخواری — بلا گردانی برگشته مژگانت تماشا کن

شامِ غم را در سوادِ نامه پنهان کرده ام — صبحِ محشر می دمد از صفحهٔ مکتوبِ ما

به انتظارِ تو ای سرو لاله در گلشن — ستاده قهوه بکف در پیالهٔ یاقوت

Sa'du'llāh "Gulshan"[1]

His forefathers had settled in Gujrat and later at Burhānpūr (C.P.), where Sa'du'llāh was born. He then went to Delhi and afterwārds visited Aḥmadabad (Gujrat) and other places. He died at Delhi in 1140/1727.

1. He adopted his pen-name "Gulshan" after "Shāh Gul", the title of his spiritual master 'Abdu'l Ahad "Waḥdat" b. Muḥammad Sa'id b. Ḥazrat Mujaddid. See the سرو آزاد by Āzād Bilgirāmī for the details. In the biography نشترِ عشق it is said that the poet adopted his pen-name on the advice of Bedil.

It was he who had advised the Urdu poet Wali of the Deccan (d. 1133—1138 A.H. to remodel his poetry on the pattern of Persian poetry.

Here are some of his verses :—

بچشم خویش نگر سحرِ سامری انیست — نظر به آئینه کن شیشه و پری انیست
گشتم شهیدِ تیغ تغافل کشید نت — جانم ز دست بُرد غزالانه دیدنت
ز شوق مهر رخسارے که چشم گریه پرانشد — چو گوهر در گره هر اشکِ من دارد سحرگاهے

Mullā ʻAbdu'l Hakīm " *ʻAṭā* " (d. 1140/1727)

He was the son of Muḥammad Afzal "Sabzposh", a pious man of Thatta. In 1101/1689 he composed a collection of panegyrics in praise of the Holy Prophet, Ḥazrat ʻAlī and other Imāms. A few verses from a panegyric are :—

فغاں ز کشمکشِ این سپهرِ زنگاری — فغاں ز گردشِ گردوں بدورِ پرکاری
فغاں ز پیچشِ این طاس واژگون پُرخال — فغاں ز جنبشِ این طاق زرفشاں کاری
هنوز ناشده خورشید او بسمت الراس — که سر بغوطهٔ افنا کشد ز رِ هواری
هنوز از کفِ او نارسیده مه بکمال — که رو بظلمت کاهش نهد ز بیماری

A few verses of his ghazals are as follows :—

مگر به الفتِ زلفت گرفته سودائے — که لالهٔ دلِ من داغ بر سویدا بست
چو آفتابِ جمالِ تو بے نقاب شود — ز عکسِ روی تو هر ذرّه آفتاب شود
دل با خیالِ دوست، جنون در خیالِ من — مانندِ آشناست که با آشنا نشست

Sirāju'd-Dīn 'Ali Khan "Ārzū" (d. 1166/1756)

He was a great scholar and an esteemed poet. He wrote several books and also چراغ ہدایت, a learned lexicon of importance. Some of his verses are :—

روم زخویش اگر آن نگار فرماید — جنوں چہ کار بود چوں بہار فرماید

صنما قصدِ جانِ من داری — دشمنِ بندۂ خدا شدۂ !

Nūru'l-'Ain Wāqif (d. (1190/1776)

He was born at Batāla and after the completion of his early education he became a pupil of Sirāju'd-Dīn 'Ali Khan "Ārzū". Later he settled in Bahāwalpūr and died there. Some of his verses are :—

اے نالہ مقصّریم از تو ! — کز گریہ فراغ نیست مارا

من گرفتم کہ ساختم با بخت — بختِ ناسازگار را چہ کنم

کشتم از خارہا خارِ گلعذاراں ! — ہزاراں نالہ مانندِ ہزاراں

ہزار کار بیاموختم ولے در عشق — ازاں ہزار نیامد مرا بہ کار یکے

Mirza Jan-i-Jānān "Mazhar" (d. 1195/1781)

He was a great poet, an eminent scholar and a popular Sūfi. He tried to remove "puns" from poetry and advised his pupils and others accordingly. His verses are as follows :—

بنا کردند خوش رسمے بخون و خاک غلطیدن — خدا رحمت کند ایں عاشقانِ پاک طینت را

لالۂ داروں چو می بینم گریباں می درم — دورِ آں دامانِ رنگیں یاد می آید مرا

خدا نہ کردہ، برہمن زبت کند فریاد — تو واقفی کہ چہ از نالہ مدّعاے من است

Mirza Muḥammad Rafi' "*Saudā*" (d. 1195/1781)

He was one of the greatest Urdu poets. He had been advised by Ārzū to replace Persian poetry by Urdu poetry. Some of his Persian verses are :—

رنگین تراست قصّهٔ دل خون شدن ز گل　　لیکن بپاس خاطر دلبر نه گفته‌ام

چون گوهر ناسفته ز اسباب معیشت !　　دل بستگیِ خویش به یک تار نه دادیم

هزارت آفرین کاندر قمارِ عشقِ او سودا　　جگرداران چون منصور سر را باختی رفتی

Khwāja Mir "*Dard*" (d. 1199/1785)

He was the author of nine[1] works and a great Ṣūfī of the Naqshbandia order. He ranks with the greatest Urdu poets. Here are some of his Persian verses :—

من و بے طاقتی و بیتابی　　تو و تمکین و بردباری ها

دیده ها آئینه باشد بامیدی که کند　　جلوهٔ یار قدم رنجه بکاشانهٔ ما

از آشناییِ ما بیگانگی ست او را　　بیگانه وار هستیم ازبسکه آشنائیم

---

1. His works are:—

دیوانِ فارسی ـ　　شمع محفل　　آه سرد　　دردِ دل

نالۂ درد　　علم الکتاب　　رسالۂ واردات

اسرار الصلوٰة　　دیوانِ اردو

Mīr Ghulām 'Ali "Āzād" (1116/1704—1200/1786)

He is the famous writer of (a) ید بیضا , (b) مآثر الکرام , (c) خزانۂ عامرہ etc., and a grandson of Mīr 'Abdul Jalil. He is known as " حسّان الہند " for writing fine Arabic panegyrics in praise of the Holy Prophet. His Persian verses, too, are of high merit :—

اگرچہ لالۂ روییدہ خارج از چمنم — برای گوشۂ دستار چیدہ اند مرا

ای وای رنگ و بوی چمن گرد عاریت — کم فرصتی ز زندگی مستعار ما

اگرچہ خاک شدم اضطراب من باقیست — کہ پیچ و تاب رسن بعد سوختن باقیست

زدہ ام بر سر جہان پاپوش — بی سبب این ہنر پائی نیست

مرا ز قبلہ نما این سخن یقین گردید — کہ خضر راہ شود سنگ گر خدا خواہد

Shaikh Muḥammad 'Ali "Ḥazīn" (d. 1208/1794)

He was born at Isfahān, but later came to India and settled at Banāras, where he died in 1208 A.H. A few verses from his ghazals are :—

ای وای بر اسیری کز یاد رفتہ باشد — در دام ماندہ باشد صیاد رفتہ باشد

آہ از دمی کہ تنہا با داغ او چو لالہ — در خون نشستہ باشم چون یاد رفتہ باشد

پیش از ظہور جلوۂ جانانہ سوختیم — آتش بہ سنگ بود کہ ما خانہ سوختیم

خوابم حزین ز مصرع وحدت[1] بہ دیدہ سوخت — ما خود نفس ز گفتن افسانہ سوختیم

می گرفتیم بہ جاناں سر راہے گاہے — او ازہم لطف نہاں داشت نگاہے نگاہے

چہ عجب گر نگہش داشت سر الفت ما — برق راہست نوازش بہ گیاہے گاہے

In the 12th century A.H. (18th century A.D.) there have been a number of good poets in Sind. Muḥsin of Thatta (d. 1163/1750) was one of them. He wrote almost all sorts of poetry, but his ghazals chiefly display his merit :—

---

1. This "Waḥdat" (in the 4th verse) is the same 'Abdu'l Aḥad "Shāh Gul", the grandson of Ḥazrat Mujaddid.

از خروشِ نالۂ صد کوه از جا بر کنیم　　کار فرما گر شود آں شوخِ شیریں کارِ ما
نمی رود اثرِ حسن و عشق از عالم　　حدیثِ بلبل و گل ہست تا چمن باقی ست
ہمچو نرگس نگرانم بہ تمنائے کسے　　ہست خالی بہ سرِ دیدۂ من جائے کسے

Mir 'Alī Sher "Qāni" of Thatta (d. 1203/1789)

He was a versatile scholar and a writer of about 30 books. His مقالات الشعراء and تحفۃ الکرام are very famous. His doublets are also popular in Sind today. A few verses from his ghazals are :—

بہ عُسر و یُسر چرا رنجہ می شود سالک　　گریز نیست میانِ رہ از نشیب و فراز
یک جلوہ ز بیرنگیِ او رنگ گرفتہ　　لیلیٰ بعرب گشتہ و در ہند دمن شد
چو یار در ہمہ احوال ساکنِ دلِ ماست　　یقین شناس کہ تعمیرِ کعبہ از گلِ ماست
آمد شدِ نفس پیِ ذکر ست و نے ہوا　　زین تار و پود حیف کہ افسارِ خر شود

Mir Azimu'd-Din " 'Azim " (1162/1749—1229/1814)

Qāni' Snephew (brother's son) " 'Azīm' " of Thatta (Sind)was the son of Yār Muḥammad b. S. 'Izzatullāh. He wrote all sorts of poetry. His doublet فتح نامہ on the accounts of his patron Mir Fatḥ 'Ali Khan is very popular in Sind. A few lines from his ghazals are as follows :—

اگرچہ پیر شدم عشقِ نوجوان دارم　　خزانِ من بجذا از بہار خالی نیست
آئینہ جائے داد بہ پشتِ خودش ز لطف　　سیماب را چو بہرِ رخت بے قرار یافت
یک شعلۂ ز شمعِ جمالش بروں فتاد　　نامش بہ بزمِ اہلِ جہاں آفتاب کرد

1. The present writer has edited his Persian dīwān for the Sindhi Adabi Board in 1962.

Ghulām Alī "Mā'il" (d. 1251/1835)

He was the son of Qāni'. He wrote panegyrics and ghazals. Some of the verses of his ghazals are :—

دلِ بستهٔ زُلفِ تو جز این شکوه ندارد — در گردنم افگند قضا این رسنے را
چون ساعدِ سفید کشیدی ز آستین — شرمنده شد بلورہا ببک گشت سیم و عاج
قدت را سرو گفتم بس غلط کردم نه فهمیدم — یکے پا در گلش باشد دگر بے روح و بیجان ست

Mīr Qamarud-Dīn "Minnat" (1208/1794)

He was born at Delhi, but lived at Lucknow and died at Calcutta. He wrote on the lines of his predecessors; viz, on puns and rhetorics, but in a simple language. A few verses may be quoted here :—

تا بر نسیم مانخورد جز نسیمِ دوست — از لختِ دِل شگافِ قفس بسته ایم ما
مایهٔ تب زعشق یافته است — سینهٔ من تنور یافته است
خوبے ز تو خوب تر نباشد! — با خوبیِ تو بشر نباشد!
معموره و خرابهٔ عالم گرفت سیل — از بسکه بر خرابهٔ دنیا گریستم

Mīr Taqī "Mīr" (d. 1225/1810)

He was the greatest Urdu poet of "self-threnody." His Persian verses, too, are full of pathos :—

از ما حکایتِ غمِ دل می توان شنید — ما خوب می کنیم بیان این مقاله را
به جمعِ ماتمیان حرفِ من اثر دارد — به بزمِ عیش نه داند کسے زبانِ مرا

Muhammad Ḥasan "Qatil" (d. 1232/1817)

He was a fine ghazal-writer. His following ghazal is popular even today :—

ما را بغمزه کُشت و قضا را بهانه ساخت
خود سوے ما ندید و حیا را بهانه ساخت

دستے بدوشِ غیر نهاد از رهِ کرم
ما را چو دید لغزشِ پا را بهانه ساخت

آمد برونِ خانه چو آوازِ ما شنید
بخشیدنِ نواله گدا را بهانه ساخت

رفتم به مسجدے که ببینم جمالِ دوست
دستے به رو کشید دعا را بهانه ساخت

زاهد نداشت تابِ جمالِ پری رخاں
کنجے گرفت و خوفِ خدا را بهانه ساخت

خونِ قتیلِ بے سر و پا را بپاے خویش
مالید آن نگار و حنا را بهانه ساخت

Inshā-allah Khan "Inshā" (d. 1233/1818)

Although he has got a fine collection of ghazals, yet he could not become popular as a Persian poet. Some of his verses are :—

آنکه از دنیا و ما فیها گذشت
از تعلّق خاطرش آسوده است

اندریں بادیه آتش نفساں می باشند
الحذر ایں طائفه با سوختنے ساخته اند

طے کرده ایم وادیِ عشقِ پری خاں
هرگز قرار بر لبِ چاہے نه کرده ایم

Mu'min Khan "Mu'min" (d. 1268/1852)

In Persian poetry he was as great as in Urdu poetry. Who can deny his fine art in the following verses ? :—

جانم بلب رسید کجائی ، بیا بیا   وقت ست گر بپرسشم آئی ، بیا بیا
دیگر من و ستایشِ ہم بزمیِ رقیب   باز آمدم ز شکوه سرائی، بیا بیا
اکنوں ستیزه چیست که انداختم سپر   دانم ز جور باز نیائی بیا بیا

ناصحا ترکِ محبّت نتواں کرد آخر   من ہمانم بُدم، یار ہمانست که بود
جان و دل، دین و خرد صرفِ نگہیاں گردید   ہر چه دادند برائے دگرانم دادند

Imām Bakhsh "Ṣahbā'ī" (d. 1273/1857)

He was a contemporary and a friend of Ghālib. He has left 23 books. The writer of طبقات الشعرائے ہند says :—

فارسی میں بڑی زبردست قدرت رکھتے ہیں۔ ہمارے زمانے میں کتبِ فارسی میں مثل اُنکے کوئی ماہر نہیں

His dīwān contains ghazals and panegyrics parallel to those of Ghalib and at times superior to them.[1] A few verses from his ghazals are :—

بے پرده است روے تو امروز در چمن   نتواں گرفت منّتِ آتش گلاب را
وقتے من و ہمچوں صبا خاکِ سرِ کوئے بسر   لختے من و چوں آئینہ تصویرِ جاناں در بغل
عاشق به نیم جلوه تسلی نمی شود   پیداست حالِ تشنه دلیہاے آئینه

1. The present writer has made a comparative study of this poet and Ghālib in the journal Baṣā'ir of Karachi, July 1962.

Nawwāb Muṣṭafā Khān "Shefta" & "Hasrati" (d. 1286/1869)

Ghalib's following couplet will speak of his merit :—

غالب به فنِّ گفتگو نازد بدین ارزش که او　　ننوشت در دیوان غزل تا مصطفےٰ خان خوش نکرد

He was a pupil of Mu'min and a guide of Ḥāli. Some of his verses are :—

یا در آئینه ببین یا به سرِ دار بر آ　　خویشتن را بشناس آئینهٔ دار یکیست

خاکم بسر که عاشق کار آزموده ام　　دانم که با رقیب بہ خلوت چہا رود

زانگہ کہ من اسیرِ تو اے فتنہ گر شدم　　دستت شده بہ غارتِ دلہا دراز تر

Asadu'llah Khān "Ghālib" (d. 1285/1869)

He is the most popular poet of Urdu, but he took pride in Persian, as he himself says :—

فارسی بیں تا ببینی نقشہائے رنگ رنگ　　بگذر از مجموعۂ اردو کہ بے رنگِ من ست

He wrote all sorts of Persian poetry, but studded his panegyrics with fine تشبیب . He writes in one of his letters :—

کیا کروں اپنا شیوہ ترک نہیں کیا جاتا ۔ وہ روشِ ہندوستانی فارسی لکھنے والوں کی مجھے نہیں آتی کہ بالکل بھاٹوں کیطرح بکنا شروع کر دیں ۔ میرے قصیدے دیکھو، تشبیب کے شعر بہت پاؤ گے اور مدح کے بہت کم ۔

We may quote a few verses from a panegyric in praise of Bahādur Shāh "Ẓafar" :—

ما همانیم و بسی مستی هر روزه همان — نه شب جمعه شناسیم نه ماهِ رمضان
مستیم را نه بود نامه سیاهی فرجام — مستیم را نه بود باده پرستی عنوان
مستیم را نه بود مطرب و ساقی درکار — مستیم را نه بود نغمه و صهبا سامان
مستیم امّا نه زان باده که آید ز فرنگ — مستیم امّا نه زان باده که سازند مغان
للہِ الشکر که در ساغرِ من ریخته اند — مِی بیرنگ ز میخانهٔ بے نام و نشان

Then he praises the king in the same strain as other poets usually do :—

آن بهادر شہِ خور جلوهٔ کیوان پایه — آں بهادر شہِ مہ رایت و مریخ سنان
آن که از سطوتِ وے رعشه دود بر اجرام — آن که از هیبتِ وے لرزه فتد در ارکان

Now we may quote verses from his ghazals :—

ز خوے تست نهادِ شکیب نازک تر — بیا که دست و دلم می رود ز کار بیا
آں راز که در سینه نهان ست نه وعظ ست — بر دار تواں گفت و به منبر نتواں گفت
هوا مخالف و شب تار و بحر طوفان خیز — گسسته لنگرِ کشتی و ناخدا خفته ست
گوهر از تاج گسستند و به دانش بستند ، — هر چه بردند به پیدا به نهانم دادند
شنیده ام که نه بینی و نا امید نیم — ندیدنِ تو شنیدم ، شنیدنم بنگر

All the Moghul emperors, from Bābur right upto Bahādur Shah "Ẓafar", are said to have composed Persian verses to a certain extent. Even their princes, princesses and nobles were poets or had a taste in poetry. Thus the general public were interested in it, but as soon as the Britishers attained political supremacy, the Persian literature lost its previous hold. It, however, retained its interest for long, and poets, like Shiblī, Girāmī and Iqbal of today, can rank with the best poets of the modern Irān.[1]

1. The two poets 'Ubaidi and Āzād of Dacca wrote fine ghazals, but could not become popular. Mr. Muḥammad Ikrām has quoted some of their verses in his Armughān-i-Pāk.

Ḥāli (d. 1333/1914), too, needs be mentioned. He was a pupil of Ghālib, but was guided by Shefta. he wrote all sorts of Persian poetry. A few verses are as follows[1] :—

بی نورِ صفای دلِ پنهان شده هر پیدا — ای شب تو بپایان رسی ای مهرِ درخشان شو

یار در کوچ است و من خاموش و جان بیتاب گر — جذبِ دل نیست کار از دستِ من خواهد شدن

ترسم از کعبه بری حسرتِ دیدارِ بخویش — ای فرو مانده به نظّارهٔ سنگ و گل و خشت

Shibli Nu'māni (d. 1332/1914)

He was one of the greatest scholars of the present century and his contributions to various forms of literatures, learnings and education are enviable to any country. His two collections Dasta-i-Gul and Bū-i-Gul are full of pathos of a burning heart. Some of his verses are :—

من که در سینه دلی دارم و شیدا چه کنم — میل با لاله رخان گر نه کنم تا چه کنم

من نه آنم که به هر شیوه دل از دست دهم — لیک با آن نگهِ حوصله فرسا چه کنم

شاهد و باده و طرفِ چمن و جوشِ بهار — شبلیا خود تو بفرما که به اینها چه کنم

---

1. The present writer has discussed his Persian poetry in the Hālī ka dhihnī Irtiqā

"*Girāmī*" *of Jullundur* (d. 1345/1927)

He came from Jullundur (East Punjab) and was later attached to the Niẕām's court in the Deccan. He generally wrote very fine ghazals. Some of his verses are :—

منصور که مستانه برآمد به سر دار　　خوش گفت که هر نکته به منبر نتوان گفت

ندانم غمزهٔ ساقی چه افسون کرد در کارش　　که امشب محتسب در میکده رندانه می رقصد

آهم به سر راهے، ماهم به سر بامے　　دیوار به اُمیدے، اُمید به دیوارے

هزاران در هزاران جان و دل افتاده در راهت　　بسا اندوختی رفتی، بسا انداختی رفتی

Gul Muḥāmmad Khan "*Zeb*"

Sardar Gul Muhammad Khan was the son of Nawwāb Qaiṣar Khan Magasi, C.I.E. of Qalāt (Baluchistan). He has left two big collections of poetry (*a*) خزینة الاشعار (having تضمین of almost all the famous Persian poets and (*b*) پنج گلدسته (having five dīwāns), published in 1350/1932. The latter collection contains all rhetorical devices arranged in ghazals. One dīwān (out of it) omits the use of one of the alphabets in each ghazal.

غزل در صنعتِ ترکِ الالف

زلب تو خجل شکر دیدم　　رخ تو حیرتِ قمر دیدم

بوے گیسوے تست فرحتِ مغز　　چشم تو وه که سحر گر دیدم

بسر کوهِ بے ستون شبے　　کوهکن مثلِ شیرِ نر دیدم

In a dīwān he has used all short and long metres. There are some ghazals of undotted letters as well :—

دل آرامد گراو گردد مرا رام — که دل در دردِ او گم کرده آرام

دلم ہر گاہ دارد درد دلدار — رود در درو ہد وعدۂ دل آرام

ملک را ملک مارا وصل درکار — گدارا مال مارا مہر او کام

He has been a Sūfi of Chishtiya order and wrote panegyrics in praise of Ḥazrat Niẕāmu'd-Dīn of Delhi. He was a poet of Arabic as well.

Dr. Sir Muḥammad Iqbāl (1873—1938)

The whole life of Iqbal embraces a period of hard struggle between Muslims and those forces which were trying to curb them both inside and outside the sub-continent. Iqbal felt the loss and he tried to seek the redress. Thus his early poetical themes on nationalism changed into Pan-Islamism and universal brotherhood, which alone could provide human peace and self-realisation. He wrote his Urdu poem شکوہ in 1912 and its جواب by the end of the same year. In the same year he preached Ego خودی for the first time in his poem شمع و شاعر thus :—

اپنی اصلیت سے ہو آگاہ اے غافل کہ تو — قطرہ ہے لیکن مثالِ بحرِ بے پایاں بھی ہے

Again in 1912 he wrote his Persian doublet اسرارِ خودی (published in 1915), wherein he defines the three stages. (a) اطاعت, (b) ضبطِ نفس and (c) نیابت الٰہی, on the path of the completion of Ego. Then his[1] another Persian doublet

1. His political collections Bāng-i-Darā, Bāl-i-Jibrīl, Zarb-i-Kalīm and a part of Armughān-i-Ḥijāz are in Urdu and the rest are in Persian.

رموز بیخودی followed (and published in 1918). Rūmī, Bedil and thus Hazrat Mujaddid) and all those Muslim thinkers, who followed the spirit of the Quran and preached *action and awakening* (as against congelation and inaction), influenced the poet and provided material for his works both in form and in spirit. Thus his works پیام مشرق (1924), زبور عجم (1926), جاوید نامہ (1932), مسافر (1933), بال جبریل (1935), ضرب کلیم (1936), پس چہ باید کرد اے اقوام شرق (1936), and ارمغان حجاز (1638), play on the same tunes and ring the same clarion-call. Some of his verses may be quoted to know the spirit :—

زندگی انجمن آرا و نگهدار خود است　　ای که در قافلهٔ بی همه شو، با همه رو
فروغ آدم خاکی ز تازه کاریهاست　　مه و ستاره کنند آنچه پیش ازین کردند
اگر گردون بکام او نه گردد　　بکام خود بگرداند زمین را
چو از دست تو کاری نادر آید　　گناهی هم اگر باشد ثواب است
من آن علم و فراست با پرِ کاهی نمی گیرم　　که از تیغ و سپر بیگانه سازد مرد غازی را

In Urdu he writes :—

سر رہا تو ہے نام اس کا آسماں　　زیر پر آگیا تو یہی آسماں ، زمیں
اپنے لہو کی آگ میں جلنے کا نام　　سخت کوشی سے ہے تلخ زندگانی انگبیں
ہے، شاہین کا تجسس　　جی سکتے ہیں بے روشنی دانش و فرہنگ

With such spirit he infused a new life into the veins of the Muslims and in 1930 he proposed a new home (Pakistan) for them in the sub-continent.

Iqbal's poetry is important in form as well. The fine musical strain of the following lines reminds us of Qāāni :—

رخت به کاشمر گشا کوه و تل و دمن نگر — سبزه جهان جهان ببین، لاله چمن چمن نگر

بادِ بهار موج موج، مرغِ بهار فوج فوج — صلصل و سار زوج زوج بر سرِ نارون نگر

لاله ز خاک بر دمید، موج به آبجو تپید! — خاک شرر شرر ببین، آب شکن شکن نگر

زخمه به تارِ ساز زن، باده به ساتگین بریز — قافلهٔ بهار را انجمن انجمن نگر

Like his شکوه in Urdu, he is apparently blunt in Persian as well :—

آشنا هر خار را از قصهٔ ما ساختی — در بیابانِ جنون بُردی و رسوا ساختی

جرمِ ما از دانهٔ تقصیرِ او از سجدهٔ — نے به آں بیچاره می‌سازی، نه با ما ساختی

صد جهان می‌روید از کشتِ خیالِ ما چو گُل — یک جهان و آں هم از خونِ تمنا ساختی

طرحِ نو افگن که ما جدّت پسند افتاده‌ایم — ایں چه حیرت خانهٔ امروز و فردا ساختی

Then he addresses Allah before 'Ka'ba' in a peculiar way :—

بدن وامانده و جاں در تگ و پوست — سوے شہرے که بطحا در رهِ اوست

تو باش ایں جا و با خاصاں بیامیز — که من دارم هوائے منزلِ دوست

—and seeks his منزل in the feet of the Holy Prophet :—

تو فرمودی رهِ بطحا گرفتیم — وگرنه جز تو ما را منزلے نیست

Eventually, his only message is as follows :—

بمصطفےٰ برساں خویش را کہ دیں ہمہ اوست
اگر بہ او نہ رسیدی تمام بولہبی ست

Now there is none to display such form and spirit—and again none to raise the literary standard to such a pinnacle.

Persian prose seems to have started in the sub-continent a bit later than poetry, and 'Ali b. 'Uthmān "Dātā Ganj-bakhsh" of Lahore (d. 469/1076) is perhaps the first prose-writer known so far. His only surviving work is Kashf-al-Maḥjūb', which deals purely with Taṣawwuf and its relative topics. He had travelled very widely; *i.e.* Syria, Iraq, Azerbaijan, Turkistan, etc., and then finally settled at Lahore. A few lines from the said book are as follows :—

بدانکه علم دو است - یکے علم خداوند تعالیٰ و دیگر علمِ خلق و علم بنده اندر جنبِ علمِ خداوند متلاشی بود

صفت وے است بدو قائم و اوصافِ او را نهایت نیست و علمِ ما صفتِ ماست بما قائم و اوصافِ

ما متناهی اند و خداوند تعالیٰ گفت وَمَآ اُوْتِيْتُمْ مِنَ الْعِلْمِ اِلَّا قَلِيْلًا و فی الجمله علم از اوصافِ

مدح است و حدش احاطة المعلوم است و تبیین للعلوم و نیکوترین حد وِ این آنست که العلم صفة

یصیر الجاهل بها عالما ــ ــ ــ باب الاوّل)

The book comprises a lengthy list of chapters and speaks about the learnings and vast experiences of the author on the subject.

1. In this book he refers to his nine other works (all extinct) :—

دیوان شعر - فنا و بقا - اسرار الخرق و المؤنات - الرعایة بحقوق اللّٰه تعالیٰ - کتاب البیان لاہل العیان - نحو القلوب -

منهاج الدین - ایمان - فرقِ فرق -

Fakhru'd-Din Mubārakshāh

His full name was Fakhru'd-Dīn Muḥammad b Manṣūr al-Marvarrūdī as-Ṣiddiqī, Mubārakshāh. Ibnu'l Athīr calls him the son of Abu'l Ḥasan—his father's name may have been Abu'l Hasan Mansur. He completed his history "تاریخ فخرالدین مبارک شاہ" in 602/1206, after 13 years' toil. It was a time when he was at Lahore, where he witnessed the accession of Qutub-u'd-Dīn Aibak, immediately followed on the murder of Mu'izzu'd-Din. Sir Denison Ross had published an introductory part of the book from London in 1927. Then Dr. Muhammad Shafi's daughter published its another part from Lahore ضمیمہ اورنٹیل کالج in May 1938. The latter part is very important, as it throws a fresh light on the Ghaznavids. An extract from it is as follows :—

در وقت سلطان رضی ابراہیم رحمۃ اللہ علیہ در شہر غزنین قحطے افتاد و غلاء سعری پیدا آمد چنانکہ بیشتر
اہلِ شہر خانہا را در بر آوردند و از غزنین بہر طرفے رفتند و شبہاء آدینہ سلطان رضی بر بام کوشک رفتے
و ہمہ شب نماز کردے و اہلِ شہر را مطالعہ فرمودے، شب آدینہ بر بالاء قصر رفت چنانکہ ہر شب آوازِ
قرآن خواندنِ مُقریان و تکرار کودکان و سماعِ صوفیان و آوازِ مزامیر شنیدی نشنید و چراغہا و روشنائیہا
چنانکہ بر حکمِ عادت ہر شبے دید ندید، نیک دل نگران شد، فرود آمد و از خدمتگاران حالِ شہر باز
پرسید، گفتند یک ہفتہ است کہ در شہر از آرد و نان و خوردنیِ خام و پختہ ہیچ نمی یابند و قحطے و غلاء سعری
افتادہ است و در ہر محلتے پنج شش خانہ بیش مردم نیست الا بیشتر از شہر بہر طرفے برفتند و درہاء
خانہ بر آوردند، سلطان نیک تنگ دل شد و ہمہ شب بدین سبب نہ خفت . . . .

(اقتباس از کتاب آداب الحرب والشجاعہ صفحہ ۱۰)

He was born at Kūfā in 555/1160 and came to Uchh (now in the district of Bahawalpur) sometime in 613/1216 where he was patronised by Sharafu'l-Mulk Raḍī (and also by his son 'Ainu'l-Mulk), the Vizier of Nāsiru'd-Dīn Qubācha. There he developed in himself a tendency to write some history and leave his name in the literary world. He eventually came to Bhakkar (Sind) and translated a history from Arabic into Persian, dealing with the campaigns of Muḥammad b. Qasim. He died sometime before 617/1220. His history, popularly known as Chach Nama (فتح نامهٔ سند), is simple in style. A specimen from it as follows :—

چچ برهمن جوانے بود پاکیزه، باطراف خوب، و بالاعرض و نعیم انداز و مستوی القد و لعل خدّ رانی
چون منظرِ بهی و سروِ سهی او نگریست. به هزار جان و دل عاشقِ او شد و مفتون و مغرور گشت و از
جمال و هیأت و حلیتِ او متعجّب شد و بر الفاظِ عجیب و نگارِ غریبِ او فتنه گشت و محبتِ چچ در
دلِ او جای گرفت و درختِ مودّت در مرزِ خاطرِ زن رای نشو و نما پذیرفت و رای عقیم بود و رانی را
از وے فرزند نبوده پس زالے سال خورده چاره ساز را پیغام داده . . . (1)

1. Chach Nāma, edited by Dr. 'Umar Dāwādpota, Delhi 1939, p. 21.

Tāju'd-Dīn Ḥasan Niẓāmī

He is the author of "تاج المآثر" and the son of Niẓām 'Arūḍi (the author of Chahār Maqāla). He has given an account of his own life in its preface, a summary of which is as follows :—

"I was at my native-place Nishāpūr, when, due to political turmoil, my spiritual master Muḥammad Kūfī sent me to Ghaznīn. There I fell ill and I repaired to Delhi, where I again fell ill. After some time I went to the Vizier Sharaf-ul-Mulk and my friends advised me to write a book in Persian, because people were inclined to it and were lacking labour for Arabic. Meanwhile I received a royal order to write a history of the Ghurid rule."

Niẓāmī then wrote the accounts of (the Indian invasions by) Muḥammad Ghuri, Qutubu'd-Din Aibak, Shamsu'd-Din Iltutmish, etc. The book covers the period from 587/1191 to 614/1217. In some copies of the book the period is extended upto 626/1228. The whole book is ornate and figurate. A specimen from it is as follows :—

هندوانِ رزم آزمای صفت آرای گشتند۔ همه چون بلبل نوازن بر گلبنِ شجاعت و لسانِ صلصل رود نواز بر شاخسارِ جلادت و مانندِ تذروِ خرّم، به نیزه و خنجر و شمشیر و بکردارِ درّاج بازان بلاله تزویین د ستانِ خون ریز و بصورتِ طاؤس جلوه گر بر چمنِ رزم و جنگ و بشبهِ قمری دستان سرای در سرای نام و ننگ و بر مثالِ کبکِ خرامان بر کهسارِ مردانگی و بر منوال ورشان پای زن بر مرغزارِ فرزانگی و بر عادتِ طوطی منطق فروش در بازارِ حرب و نهب و مثلِ عقاب سخت کوشش در هوائے طعن و ضرب ۔ ۔ ۔ ۱

1. See Dr. Muhammad Shafi's article on the writer in his Maqālāt Vol. II, Lahore 1961

He was a descendant of 'Abdu'r-Rahman b. 'Awf, a companion of the Holy Prophet. His grandfather Abu Ṭāhir Yahyā b. Ṭāhir was a judge at Merv.

Muḥammad 'Awfi travelled in Khurasan, was at Nasā in 600/1203, then in Khwarazm and finally in the court of Nāṣiru'ddin Qubācha, to whose vizier 'Ainu'l-Mulk Ḥusain Ash'ari he dedicated his famous biography of poets "Lubāb-al-Albāb". When Qubācha was overpowered by Iltutmish in 625/1228, Muḥammad 'Awfi attached himself to the latter's court and wrote جوامع الحکایات in his name.

An extract from لباب الالباب (باب دہم) is as follows :—

مسعودِ سعد که از نوادرِ ایّام و افاضلِ انام بود گاه ببالِ اقبال در فضای هوای جلال پرواز کردی و گاه در صباح و رواح از حوادثِ زمانه مقصوص الجناح شدی، گاه چون نی بشکرِ فضل و افضال کامِ جانِ جهان را شیرین کردی و گاه در قلعهٔ نای تلخیِ زهرِ حادثه تجرّع نمودی و در بلادِ هند کارها بانام می کرد و زندگانی بنیکونامی و دوستکامی می گذرانید و برادرِ رنگِ ولایتِ بیان سلطان بود

Here are a few lines from جوامع الحکایات, which is simple and fluent :—

در عهدِ ابوحنیفه مردے دینارے چند داشت و بر کس اعتماد نداشت که امانت نهادے۔ آن زر ببرد و در صرّه کرد و در زیرِ درختے دفن کرده۔ بعد از مدّتے بیامد و زر طلبید، باز نه یافت۔ با هر کس که گفت هیچ کس درماں ندانست۔ او را به ابوحنیفهؒ نشان دادند و تقریر کرد۔ ابوحنیفهؒ فرمود تو باز گرد که من فردا زرِ تو حاصل کنم۔ پس بنزدیکِ طبیبے رفت و گفت، بیخِ فلاں درخت چه علّت سود دارد؟ گفت، فلاں علّت را۔ پس از جملهٔ طبیبانِ شهر بپرسید که درین نزدیکی هیچ کس از علّت شکایت کرد و شما او را به بیخِ فلاں درخت اشارت کردید؟ یکے از ایشاں گفت،

یک ماه است که مردے بیامد و ازان علت شکایت کرد - من او را گفتم ، بیخ فلاں درخت ترا
سود دارد ابوحنیفہ رحمہ کسی فرستاد و آن مرد را طلبید و بنرمی و درشتی او را مقر آورد و زر بستد و بوے داد

Minhāj-i-Sirāj

His name with titles is mentioned thus :—

قاضی القضاۃ صدر جہان ابوعمر منہاج الدین عثمان بن سراج الدین محمد بن منہاج عثمان الجوزجانی

Minhāju'd-Din's father Sirāju'd-Dīn was born at Lahore and educated at Samarqand. He is known as Juzjānī, because his forefathers had come from Juzjān. Minhāju'd-Dīn was born at Firozkoh in 589/1193 and educated there. He was married at Herat and came to the court of Nāṣiru'd-Din Qubācha in 624/1227 at Uchh, where he became the supervisor of the royal school and also the judge of the army. Later he was attached to the court of Shamsu'd-Dīn Iltutmish and, after him, to that of his descendants. In 645/1247 he wrote ناصری نامہ (now extinct)—a history of Nāṣiru'd-Dīn Maḥmūd, the youngest son of Iltumish. Again he wrote طبقات ناصری after his name. He died some time after 665/1267.

The Ṭabaqāt-i-Nāsirī is a very voluminous book on history, covering details on all prophets, Caliphs and Muslim kings upto the author's age. Its language is simple and fluent :—

---

1. Mr. 'Abdul Hai Habībī of Kabul and Professor Sa'īd Nafīsī of Tehran are now editing the whole book individually with notes.

خاقان معظّم الغ خانِ اعظم از تخمۀ خانان البری با نام بود پدر شیر خان و پدر سلطان ازبک مادر و پدر بودند و پدر ایشان هردو از نسل خانان البری بود بقدر ده هزار خانه را خان بودند و نسبتِ ایشان در البری ترکستان میانِ قبائل ترک معروف است و درین وقت بنو اعمام او دران قبائل برقرار اسم بزرگی دارند۔ این معنی از کربت خان سنجر سماع افتاده است. رحمهم الله
(الخامس والعشرون)

Amir Khusrau (d. 725/1325)

His prose comprises (*a*) a preface to one of his diwans غرّة الکمال (*b*) خزائن الفتوح and (*c*) اعجازِ خسروی.

His خزائن الفتوح is simple and attractive. A specimen from it is as follows :—

این فتح خزائن الفتوح است ۔ هرگونه از و چراغ روح است

ع بین نسبتِ بهار بسے خوشتر از بهار

چون نسیم عوارفِ ربوبیت از مهبِ ارادت بر نوبهارِ جوانی این جهانیان مالک دارالخلافه که از صد گل دولتش یکے نشگفته است ۔ نصره الله اغصان نصره ابداً ۔ در وزیدن آمد ۔ هم در نوروزِ ملکی چندین شگوفه از شاخ کمان و خارستانِ او درمیانِ دو بهار، از بهارِ لکهنوتی تا بهارِ مالوه به شگفت و نهالِ رفعتش و زمین کره از لبِ آبِ گنگ چنان سایه گستر گشت که به مرتبه ظلّ الهیش رسانید—(۱)

The اعجاز خسروی has got five parts, each called رساله, containing some ten chapters and a number of sub-chapters under several headings. The book was written in 708/1309 and after (as is indicated in the 3rd part). It displays the author's full command over Arabic, Persian, Turkish

1. Dr. S. Moinul Haq's edition, Aligarh 1927, p. 8.

Hindi languages, which he uses without any hitch, both in prose and poetry. It is, no doubt, a master-piece of prose, which the subcontinent can rightly be proud of.

تحمید - ہوالغفور - چون نوازشِ بزم آرایانِ مجلسِ سلطنت کہ بہ تری نم ترنم چنگِ زہرہ رابے کار گردانند وبحرارتِ گرم خیزدفِ خورشید را بر آتش نشانند واز زمزمۂ نائے نائرۂ گلو زمزم راحتِ روح بہ اربابِ ذوق رسانند وبدمدمۂ نائرہ گلوے نائے دم دم راحِ روح بہ اصحابِ عشرت چشانند ..... گاہے بقولہای حجازی کہ برسال عرصۂ عرب محیّرست حیرتے انگیزند کہ گویندگانِ بغداد ومصر رازبان چون زخمۂ چوب گردانند وگاہ بغزل ہاے پارسی از ناخنے کہ درچنگِ نکیسا گرفت آرد گرفتہ آرند کہ باربد را زخمہ برانگشت بر بندند ....(رسالۂ دوم - در انشعابِ اصول وفروع موسیقی)

The book ends with these lines :—

چون من باغے این شجرہ ملعونہ را کہ شاخ شاخ رفتہ است از خونِ جگر آب دادم تا از وگل سرخروئی من بشگفد وگمان بردہ ام کہ ہرچند این نہالِ من نامی تر می شود ومن نیز بہ منہلِ آب روے نامی تر می شوم وبسببِ این شجرۂ طیّبہ دور ماندم ومی دانم کہ انشعابِ این نہایت ندامت بارخواہد آورد واز انہا خواہم شد کہ لَا یَاکُلُونَ مِنْ شَجَرِ الزَّقُّوْمِ - امّا چون وجودِ خاکی من آبے در آب وگلِ خویش بہوای دلِ دانشِ طبعِ این غرس بے عرس باد قبول خویش وزد کہ من جانے از وے در دنیا میوۂ نیک چینم ودر آخر ثمرۂ بہی وبہ کاری یابم - شعر - وَلَا تَجْعَلْ عُرَائِ مِثْلَ رُوحٍ - تَقَاطَرَ مِنْهُ دُرٌّ كَانَ مَسْعًا الٰہی درین خمسۂ مفردہ کہ منطقِ طبیعی کاتب است وخود را بدین معقولات سرِ عشرِ فیلسوفانِ حکمت من پندارم وجوہرِ خود را با عراض لا بقا قائم ابدی تصور می کنم وعقلاء درین تصوّر تصدیق ہم (کنند) واللّٰہ تعالیٰ اعلم بحقائق الامور -

1. A part of the book was published sometime in Bombay. The complete work, copied by some Girdhāri Lal, is preserved in the Sind University Library.

Hasan Sajzi (d. 737/1336)

His فوائد الفواد covers accounts and "wordings" of his spiritual leader Hazrat Nizāmu'd-Din Auliyā, from 707/1307 to 722/1322. A passage from it is as follows :—

لب برلبِ دلبرانِ مهوش کردن — وآهنگِ سرِ زلفِ مشوش کردن

امروز خوش ست ولیک فردا خوش نیست — خود را چو خسے طعمۂ آتش کردن

خواجه ذکره بالخیر فرمود که من چون ایں بیت شنیدم از خود رفتم۔ بعد ساعتے باز بخود آمدم۔ بعد ازاں از احوالِ او (منهاج الدین) بیان کرد که مردے صاحبِ ذوق بوده است۔ وقتے اورا در خانۂ شیخ بدرالدین غزنوی طلبیدند رحمۃ اللہ علیه، و آن روزِ دوشنبه بود۔ وعده کرد که چون از تذکیر فارغ شوم بیایم۔ الغرض چون از تذکیر فارغ شد آن جا حاضر شد۔ دورِ سماع آمد، دستار و دراع که پوشیده بود پاره پاره کرد۔ آن گاه نظمِ شیخ بدرالدین غزنوی بر ردیفِ "آتش گرفت" گفته است۔ یک دو بیت بر لفظِ مبارک راند که یک بیت از آن یاد مانده :۔

نوحه می کرد بر من نوحه گر در مجمعے

آه زیں سوزم برآمد نوحه گر آتش گرفت

The book is throughout simple and free from rhetorical devices.

Ziyāu'd-Dīn Nakhshabī (d. 751/1350)

He was a scholar from Badā'un and an author of several books. His طوطی نامہ comprises stories from Sanskrit, told by a parrot in Persian. It has been translated in Turkish, German and English languages. In Urdu it is famous as طوطا کہانی .

The author has written سلک السلوک (on Reality), گل ریز (a story partly in prose and partly in poetry, چہل ناموس (on ethics), کلیات وجزئیات (on medicine), etc.

Here is an extract from his طوطی نامہ

شبِ پانزدہم چون غزالۂ زرّیں آفتاب درغارِ مغرب رفت و آہوے سریع السیرِ ماہ از دشتِ مشرق برآمدہ، خجستہ کہ ماہِ تابانِ ہمہ جمال از درگاہش بود، بطلبِ رخصت برطوطی رفت. گفت، اے طوطیِ فورانِ فراق و نورانِ حدّۂ اشتیاق مرا از پائے درآوردہ، وقتے باشد کہ این شبِ تیرہ را صباحے بود و این قفلِ بستہ را مفتاحے حاصل شود۔

Such "rhymed" prose is also noticed in his گل ریز ۔ wherein he says :—

چون عجب ملک دمِ صافی و قدمِ وافی بدید، آن زن را گفت، بایستی کہ احوالِ تو مرا معلوم شدے و افعالِ تو مرا مفہوم گشتے کہ تو کیستی و این جا از برائے چیستی؟ زن آغاز کرد کہ ازیں حدیث درگذر۔ آن قصّہ بیاریِ زبان، تقریر نتوان کرد و بدستکاریِ قلم تحریر نتوان آورد کہ فلکِ پُرحسد اشہبِ حقد دوانیدہ است و طالعِ نحس مرا بدین روز فشاندہ۔

But in سلک السلوک he adopts a simple language :—

سلک شصت و چہارم۔ بباید دانست کہ زکوٰۃ بر سہ نوع است۔ زکوٰۃ شریعت است و آن آنست کہ از دویست درم، پنج درم بدہند۔ دوم، زکوٰۃ طریقت است و آن آنست کہ از دویست درم پنج درم نگاہ دارند۔ سوم، زکوٰۃ حقیقت است، و آن آنست کہ ہمہ بدہند و وجہِ افطار برائے خود ذخیرہ نکنند . . . .

Ẓiyāu'd-Dīn Burnī (684/1285—758/1357)

He was born at Burn (Buland Shahr, U. P.) and educated there. Then he repaired to Delhi and became the disciple of Ḥazrat Niẓāmu'd-Dīn Auliyā. Later he entered into the service of Sultan Muḥammad b. Tughlaq and became his personal secretary. After the death of the Sulṭān he wrote تاریخ فیروزشاہی, but was left uncared for by Firoz Shāh. He died and buried near his spiritual guide at Delhi.

He has discussed the philosophy of history in the light of Islam and its ethics. His language is simple and chaste. A specimen is as follows :—

ائمۂ حدیث گفته اند که علم الحدیث و علم التاریخ توامان اند۔ اگر محدّث مؤرّخ نه باشد و راز معاملاتِ حضرتِ مصطفٰی صلّی اللہ علیه وسلّم و معاملاتِ صحابۂ کرام رضوان اللہ علیهم که رواتِ احادیث در اصل ایشاں اند، علمے و خبرے نباشد و کیفیتِ اخلاصِ مخلصانِ صحابه از غیر مخلصان و ملتزمانِ صحابه از غیر ملتزمان روشن نبود هرگاه محدّث مؤرّخ نباشد معاملاتِ مذکور مبرهن نبود و دادِ روایتِ حدیث نتواند داد و حقِ بیانِ احادیث نتواند گزارد۔ نیز احوال و اخبارے که در قرنِ نبوت و قرنِ صحابه گذشته است و شرح و تفصیلِ آں که موجبِ تسکینِ دلها و باطنهاے سلف و خلفِ امّت است، از علمِ تاریخ روشن می شود۔

Sayyid Muḥammad ***Mubārak*** *Kirmānī* (d. 770/1368)

He is popularly known as "Amīr-i-Khurd". In his childhood he had become a disciple of Ḥazrat Nizāmu'd-Dīn Auliyā, but was later (spiritually) guided by Shaikh Naṣiru'd-Dīn Chirāgh of Delhi. His Siyaru'l-Auliyā deals with the accounts of the Chishtiya saints. Its language is simple and free from any literary ostentations. We may just quote an account related to the departure of Ḥazrat Quṭubu'd-Dīn from Delhi, along with his spiritual master :—

پس در آں مرتبہ شیخ قطب الدینؒ ہمراہِ شیخ روانۂ اجمیر گردید۔ ازیں مقدمہ در تمام دہلی شور افتاد۔ ہمہ اہلِ شہر مع سلطان شمس الدین دنبال برآمدند و ہر جا شیخ قطب الدینؒ قدم می گذاشت خلائق، خاکِ آں زمین بہ تبرک برمی داشتند و نہایت اضطراب و زاری می نمودند۔ شیخ معین الدینؒ این حال را معاینہ کرد۔ فرمود، بابا بختیار، ہمدرین مقام باش کہ خلائق از بیرون آمدن تو در اضطراب و خراب است۔ روا ندارم کہ چندین دلہا خراب و کباب باشند۔ برو، این شہر را در پناہِ تو گذاشتیم پس سلطان شمس الدین سعادتِ قدم بوسیِ شیخؒ را دریافتہ ہمراہِ شیخ قطب الدینؒ بشادیِ تمام متوجہِ شہر گردید و شیخ معین الدینؒ بطرفِ اجمیر روانہ گشتند۔
(صفحہ ۵۴)

Hazrat Sharafu'd-Dīn Yaḥyā Maneri (661/1263—782/1381

He is a great Ṣūfī and an author of several books. His following books are very famous :—

شرح آداب المریدین - فوائدِ رکنی - معدن المانی - مکتوبات دو صدی - مکتوباتِ بست و ہشت

مکتوباتِ صدی -

He writes simple but forceful language. Here is an extract from his Maktūbāt :—

اے برادر، نفسِ انسانیہ آئینہ است - چون ترتیب یابد و بکمالِ خود رسد از زنگِ انسانیت پاک گردد - وظهورِ جملگی صفات جلال وکمالِ خداوند تعالیٰ در خود مشاہدہ کند، پس خود را بشناسد که او کیست و او را از بہر چہ آفریدہ اند - چنانکہ عارفے برین اشارات کردہ است - رباعی -

اے نسخۂ نامہ الٰہی کہ توئی   وے آئینہ جمال شاہی کہ توئی

بیرون ز تو نیست ہر چہ در عالم ہست   در خود بطلب ہر آنچہ خواہی کہ توئی

و این بے واسطۂ سلوک بر جادۂ شریعت و طریقت و حقیقت دست نہ دہد - بباید کوشید کہ توان دانست کہ قفلِ این دولت از کدام کلید کشادہ گردد و یا کدام صاحبِ سعادت را این دولت نہادہ اند، زیرا کہ مملکتِ جاودانی بہر شہریارے نہ دہند و کلاہِ عزّت بر سر نہ نہند - چنان کہ گفت - بیت -

ملکِ طلبش بہرِ سلیمان نہ دہند - منشورِ غمش بہرِ دل و جان نہ دہند

خداوندِ عزّ و جلّ را ہشتاد ہزار عالم است ، این جملہ ازین حدیث فارغ اند و خبرے و نصیبے نہ دادند، الاّ آدمی کہ این کرامت بہیچ از انواع موجوداتِ دیگر را نہ دادند - ازین جاست کہ گفت - بیت -

پناہِ بلندی و پستی توئی - ہمہ نیستند آنچہ ہستی توئی

Shams-i-Sirāj i-'Afīf

He is the author of تاریخ فیروز شاہی a complete history of Firoz Shāh (d. 790/1388). He wrote it sometime about 801/1398. The opening lines are in an ornate style :—

جہت شاہ از رقم عدل و داد - لوح خدائیست کہ محفوظ باد

حضرت بیچون بقدرت بیچگونہ منزّہ از چون و چرا ، آفرینندۂ ممالک افزون بحکمت محکم و قدرت مستحکم خویش دو مملکت را باصلابت و سلطنت آفرید - یکے مملکت دنیاوی بازینت و زیبائی باناز و کرشمۂ رعنائی ، چون ساحران بابل بدل ربائی ، مخلوقات را بر کلام او گوش شنوائی ، چشم را بمتاع او بینائی . . . .

But his style is generally simple and fluent :—

آن ختم تاجداران و آن خاتم بختیاران . . . . سلطان الاعظم فیروز شاہ قدس اللہ سرّہ العزیز بتاریخ بیست و چہارم ماہ محرم مکرم سنہ اثنین و خمسین و سبع مائۃ جلوس نمود - چہل و پنج سالہ در ملک نشست - مدّت دور ملک سی و ہشت سال و ہشت ماہ بود چنین گوید ضعیف نحیف شمس سراج عفیف مورخ این تواریخ و مصنّف این تصانیف ، سلطان فیروز شاہ سپید پوست و بلند بینی و کشیدہ محاسن بود ، نہ از حد دراز و نہ از غایت حد کوتاہ بالا - در فربہی و تنگی معتدل می نمود ، تاجدارے مشفق و مہربان بود ۱

There are fifteen chapters, besides the ten introductory notes on various ethical values, pertaining to Firoz Shāh Tughlaq.

1. The book was published at Calcutta in 1891.

Abu'l Fatḥ Sayyid Muḥammad al-Ḥusaini (*d. 825/1422*)

He is popularly known as "Banda-Nawāz" and "Gesū-Darāz". He was born and educated at Delhi, when he later became a disciple and "Khalifa" of Ḥazrat Naṣīru'd-Dīn "Chirāgh". In 801/1398 he went to Gulbarga (Deccan) and spiritually guided people for about 25 years. He is said to have written 105 books on Taṣawwuf and various branches of Islamic learnings. One Urdu book معراج العاشقين[1] has also been ascribed to him. From شرح فقه اكبر (الجزء الاول)[2] we may quote an extract here :—

(ترجمه) امام رضی الله عنه فرمود هر مومنے که گناهِ کبیره کند از ایمان بیرون نیاید. مومنے فاسق باشد. اگر بغیرِ توبه بمیرد فردائے قیامت آمنّا و صدّقنا او را بقدرِ گناه عذاب کنند. پس آن نجات باشد واگر خواهد عفو کند و بغیرِ عذاب در بهشت فرستند و این مسئله مختلف فیه است. خوارج می گویند هر که گناهِ کبیره کرده باشد او کافر شود و او را در دوزخ اندازند چنانچه چندین کافران را می سوزند، او را نیز بسوزند واگر در دنیا از سرِ نو مسلمان شود او یکے از مؤمنان باشد. و معتزله و قدریه می گویند که اگر مؤمنے گناهِ کبیره کرد از حیزّ ایمان بیرون آید و در حیزِّ کفر در نیاید، او میانِ کفر و ایمان باشد. اگر بصدق از آن گناه آن مسلمان توبه کند، خدائے تعالیٰ توبهٔ او را قبول کند و او از سرِ نو مسلمان شود. واگر توبه نه کرد و بغیرِ توبه مرد، از جمله کافران باشد و آنچه بر کافران در دوزخ کنند بر او همان کنند و در دوزخ جاودان کنند و تمسّک بدین آیت کنند. واحتجّت لقوله تعالیٰ. و من یقتل مؤمنًا متعمّدًا فجزاءه جهنّم خالدًا فیها. ا

---

1. This name is, most probably, a chronographic one, giving the nume[rical] value of 876 (A.H.), hence it may have been by some of his discipl[es].
2. شرح فقه اكبر —ff. 2b—3a. Sind University manuscript.

Maḥmūd Gāwān

He was the Vizier of Muḥammad Shāh III (867/1462—887/1482), the Bahmani ruler of the Deccan. He was a very learned scholar, around whose court the scholars like Salāmatu'llāh Awḥadi, Shams-u'd-Din Sāmi, 'Abdu'l Karim Hamadānī, Naẓiri, etc., had collected. His letters (called ریاض الانشا) and his book on the art of writing (called مناظر الانشار) bear testimony to his scholarship. The former is of historical importance. A letter from it, inviting Maulānā Jāmi[1], the famous scholar and poet, to his court, is as follows :—

گوئی که باز ده خبر از سرگذشتِ خویش - اینک عیان ببین که عیان از خبر گذشت

از دستِ هجرِ یار بجانم رسید کار - سرحلهٔ حدیث همین است و سرگزشت

پیشِ طاقِ مبانیِ محبّت و اخلاصِ بتنزدیقات حسنِ عبارت آراستن و سرادقِ رواقِ فلک طباقِ محبّت جنانی را بتمویهاتِ اسالیب کنایت و استعارت پیراستن و بدستِ مشّاطهٔ خیال رخسارهٔ خورشید انارت سورت بال بوسمهٔ مداد و خال وخط، نقطه وخط پرداختن و چهرهٔ یوسفِ مصرِ وداد و مهرِ بگلگونِ کلماتِ گوناگون منشور و موزون موشّح ساختن و ثمره و زیرهٔ تفرحِ خاطرِ تیره در صنوفِ ظروفِ الفاظ و حروف نهادن و سرپوشِ منقوشِ تکلف بران افگندن و پیشِ بحریمانِ کرمانِ دانش و مقیمان بصرهٔ بصیرت و بنیش بردن عینِ سخافت و خارجِ طرقِ فراست و حصانت است

---

1. Maulānā Jāmi did not come to his court but sent a qasida in his praise, beginning with :—

مرحبا اے قاصدِ ملکِ معانی مرحبا —— الصلا کز جان و دل نزلِ تو کردم الصلا

Abdu'r Rahīm "Khān-i-Khānān"

As per Humāyūn's orders, 'Abdu'r-Rahīm translated Bābur's (Turkish) memoirs into Persian[1]. They are known as Wāqi'āt-i-Baburī or Babur Nāma. A "farman" issued in 935/1528, was translated thus :—

إِنَّ اللهَ يُحِبُّ التَّوَّابِينَ وَيُحِبُّ الْمُتَطَهِّرِينَ ونشکر هادی المؤمنین
وغافر المستغفرین ونُصلّی علیٰ خیر خلقه محمّد وّآله الطّیبّین
والطّاهرین - هدایای آرای ارباب الباب که محاسن مجالی صور اسباب ومخازنِ
لآلی نفوسِ صدق وصواب است نقشِ پذیر جواهر زواهر این معنی خواهد بود که طبیعت انسانی
بمقتضای فطرت مائلِ لذّاتِ نفسانی است وترک منهیّاتِ متفق بر توفیق یزدانی وتایید
آسمانی، نفسِ بشر از میلِ بشر دور نیست - وما اُبرّیٔ نفسی انّ النّفس لَاَمّارةٌ بالسّوٓ
واجتناب از آن جز برافتِ ملک غفورنے - وذلك فضل الله یؤتیهِ من یشآء
والله ذو الفضل العظیم - غرض از تصویرِ این مقالت وتقریرِ این مقوله آنکه بمقتضای
بشریت برحسبِ مراسمِ بادشاهان ولوازمِ بادشاهی وبنا برعادتِ صاحب جاهان از شاه و
سپاهی در عنفوانِ ایّامِ شباب بعضے از مناهی وبرخے از ملاهی ارتکاب نموده می شد وبعد
از چند روزے ندامت وحسرت تمام حاصل آمد ویک یک از آن مناهی را ترک نموده
وبتوبهٔ نصوح باب رجوع بدان مسدود گشت - امّا توبهٔ شراب که اهم مطالب آن مقصدد
اعظمِ مآربِ آن مقصود است در حجاب الامور مرهونٌ باوقاتها محتجب
ماند وروئے نمی نمود تا آنکه درین اوقات فرخنده ساعات که بجهدِ تمام احرامِ جهاد بسته با عساکرِ
اسلام مآثر در مقابله کفّار بمقاتله نشسته بودیم ما از ملهم غیبی و هاتفِ لاریبی مضمون میمون

---

[1] Ever since Hamāyūn's rethronement as emperor of India, Persian be… the court language, thus people adopted it as a vehicle of all thou… wrote it for all topics.

الم یان للذین آمنوا ان یخشع قلوبهم بذکر الله شنود جهت قلع
اسبابِ معصیت بجدّ تمام قرعِ ابواب انابت نمودیم . . . .

This "farman" was issued only two years before Babur's death in 937/1530.

Jauhar Āftābchī

He was a رکاب دار of Humāyūn (d. 963/1556) and tax-collector of Haibat-pūr. He wrote تذکرة الواقعات a history of Humāyūn in 994/1586, some 30 years after the King, hence he has seldom given the dates of events, and his accounts are not well-balanced. Any way, it is an important document of contemporary evidence. It has got 33 chapters, written in very simple prose ; *viz* :—

"حضرت جهانبانی بیست و یکم محرّم نُه صد و چهل و نه ۹۴۹ھ بجانبِ اُچه نهضت فرمودند
وازانجا (سیزدهم) ربیع الاول بجانب مالدیو عنانِ عزیمت انعطاف دادند و در چهاردهم
این ماه بقلعهٔ دیوراول نزولِ اقبال فرمودند" [1]

1. Dr. S. Mo'inu'l Haque, has published the Urdu translation of the book from Karachi in 1955, and the above extract is from a note on its page 66. Its Persian text has not yet been published.

Makhdūm (Luṭfu'llāh) Nūḥ of Hālā (Sind) (911/1506—998/1590)

He is the first scholar of the sub-continent to translate the whole of the Holy Quran into Persian. The opening chapter (الفاتحہ) has been translated thus :—

ابتدا می کنم بنامِ خدائے روزی دہندہ، رحمت کنندہ

شکر وسپاس وستائش مرخدائے راکہ پروردگارِ عالمیان است۔ روزی دہندہ، رحمت کنندہ۔ بادشاہِ روزِ حساب وجزا۔ توخداوندرامی پرستیم واز توخداوندے یاری ومددمی خواہیم۔ ثابت دارمارا راہِ راست۔ راہِ آنہاکہ نعمت کردی برایشان۔ نہ راہِ آنہاکہ خشم گرفتہ است برایشان، یعنی یہودان ونہ راہِ گمراہان، یعنی ترسایان۔

Another specimen of the translation is as follows :—

(والعادیات) بحقِ آن اسپانِ نیک روِ غازیان کہ دم زنند دم زدنی پس بحقِ اسپانِ آتش افروزندہ زدنِ شنبہا درسنگہا۔ پس بحقِ اسپانِ شبخون آورندگان بر دشمنانِ خدائی در وقتِ صبح۔ پس برانگیزند درآن وقت یادران وقت جائے دویدن کردی۔ پس باز روند درآن وقت یا درآن غبار درمیانِ جمعے از جموعِ اعلاء دین بدرستی کہ آدمی مرنعمتِ پروردگارِ خودراہر آئینہ کفران کنندہ ایست وبدرستی کہ اوبرآن کفرانِ خویش ہرآئینہ گواہے است وبدرستی کہ او از بہرِ دوستیِ مال ہرآئینہ بخیلے سخت است۔ اے پس نداندکہ چون بیرون آوردہ شود آنچہ درقبرہا است وروشن وظاہر کردہ شود آنچہ درسینہ ہا است از کفر وایمان، پروردگار ایشان باایشان است آن روز ہرآئینہ آگاہ باشد۔

The present writer has edited and published its first part in [illegible] complete translation is in the library of Tāblibu'l-Maula S[illegible] (Sind).

Mullā 'Abdu'l Qādir of Badā'ūn (d. 1006/1597)

He was a great scholar of Arabic, Persian and Sanskrit. His masterpiece is the Muntakhab-al-Tawārikh—a history written about the court, within the court and against the court. He did not care a bit for the results that could take him to task at the hands of a despotic ruler. He spoke the truth without hesitation and his own kinsmen are jealous of him even today.

His history ends with the accounts of the year 1004/1595, when a few months earlier the poet-laureate Faizi had died The historian writes about him :—

ملک الشعرا فیضی در فنونِ جزئیه از شعر و معمّا و عروض و قافیه و تاریخ و لغت و طب و انشا عدیل در روزگار نداشت ۔ در اوائل بتخلص مشهور شعر می گفت و در اواخر بتقریبِ خطاب برادر خورد که او را علامی می نویسند بجهتِ علوِّ شان دراں وزن تخلّص فیّاضی اختیار نمود و سازگار نیامد و بعد از یک دو ماه رختِ حیات از عالم بر بسته تنگ تنگ حسرت با خود برد ۔ مخترعِ جِد و ہزل و عُجب و کبر و حقد و مجموعۂ نفاق و خباثت و ریا و حبِّ جاه و خیلا و رعونت بود ۔ در وادیِ عناد و عداوت با اہلِ اسلام و طعن در اصلِ اصولِ دین و اہانت و مذمّتِ صحابۂ کرام و تابعین و سلف و خلفِ متقدمین و متاخرین و مشائخ و اموات و احیا و بے ادبی و بے تحاشی نسبت بہمۂ علما و صلحا و فضلا سراً و جہراً لیلاً و نہاراً ۔ ہمہ یہود و نصاریٰ و ہنود و مجوس بر و ہزار شرف داشتند ۔ چہ جائے نزاریه و صباحیه و از یں نمی گذرد که جمیع محرمات را برغم دین محمدی صلی اللہ علیه و آله وسلم مباح و فرائض را محرم می دانست و تفسیرِ بے نقط برائے شستنِ بدنامی که تا روزِ جزا بصد آب دریا شسته نگردد ، در عین حالتِ مستی و جنابت می نوشت و سگاں آن را از ہر طرف پائمال می ساختند ۔

Sayyid Nizāmu'd-Dīn "Mīr Ma'ṣūm" (944/1537—1019/1610)

He was from Bhakkar (Sind) and his mousoleum is still visited there by people from every quarter of the country. He was a poet of great repute with "Nāmi" as his pen-name. He wrote two books on medicine as well, but his history, known as "Ta'rikh-i-Ma'sūmī" is very important, as it deals with the contemporary accounts of wars between 'Abdu'r Raḥim Khān-i-Khānān and Mirza Jāni Beg. It covers a period from Muhammad b. Qāsim to the year 1001/1592. A specimen from it is as follows :—

وخان خانان ایّام آب کلانی را در موضع سن گذرانیده در ابتدای زمستان متوجّه تهته گشتند
قریب به فتح باغ رسیده بودیم که جانی بیگ از پیش پیدا شد و درمیانِ ایشان وخانِ خانان
ملاقات دست داد و صحبت بسیار خوب نشست ۔ جانی بیگ را درہماں جا گذاشته خان
خانان به سیرِ تهته متوجه شدند و تهتهّ رسیده برادرِ جانی بیگ نیز رسیده پرچه در لبساط داشتند
همه را صرفِ امراء وسپاه نمود و صحبت خوب داشتند ۔

Nizamu'd-Dīn Aḥmad b. Muḥammad of Herat

He came to the sub-continent during the reign of Akbar. He wrote طبقاتِ اکبری, a history covering the times from the Ghaznavids down to Akbar's reign till 1002 A.H. (=1593 A.D.). The rulers of the Deccan, Jaunpur, Mālwa, Kashmir, Sind and Multān have also been discussed. His language is simple and his narration is like that of Firishta, both in form and matter. He is one of the believers of Akbar's new religion and his history is devoid of نعت (praise to the Holy Prophet) in the preface. The ending lines on Akbar's account are as follows :—

حضرتِ خلیفۂ الٰہی (اکبر) شکارکنان مراجعت فرموده و دارالخلافت لاهور را مستقرِ
رایاتِ جلال ساختند۔ بر ضمیرِ اربابِ الباب مخفی نبوده باشد که احوالِ حضرت خلیفة اللّٰه
بر سبیلِ اجمال مرقوم قلمِ شکسته رقم شده۔ با آنچه نظر بتفصیلِ آن قطره ایست از دریا و ذرّه از
بیضا۔ امّا اکبرے از مظلماتِ امور را استقباب نموده تا آخر سال سی و هشتم از جلوسِ خلیفۂ
الٰهی بر مسند سلطنت و بادشاهی موافق سنه اثنی و الف هجری بتحریر آمده۔ اگر عمر مساعدت
نماید و توفیق یاوری کند انشآء اللّٰه العزیز وقائع ایّام استیصال نیز ثبت نموده جزوِ این کتاب
مستطاب خواهد ساخت والّا هر کس را توفیق رهبری کند بتسویدِ آن پرداخته استسعاد خواهد یافت۔ا

1. The book has been published from Lucknow and Calcutta as well

Gulbadan Begum (929/1523—1012/1603)

She was the third daughter of Bābur (d. 937/1530) and Dildār Begum. She was a very cultured and highly accomplished lady. She wrote Humāyūn Nāma, on the request of Akbar (as a prologue to Abu'ls' Fazl's Akbar Nama) :—

حکم شده بود که آنچه از واقعهٔ فردوس مکانی (بابر) وحضرت جنّت آشیانی (ہمایون) می دانسته باشید، بنویسید وقتے که حضرت فردوس مکانی از دار الفنا بدار البقا خرامیدند، این حقیر ہشت ساله بود وبیانِ واقع شاید کمترک مانده بود، بنا برحکمِ بادشاہی آنچه شنیده وبخاطر بوده، نوشته می شود ودر اوّلِ این جز واز واقعهٔ حضرت بادشاه بابام نوشته می شود، اگرچه در واقعه نامهٔ حضرت بادشاه بابام این سخنان مذکور است، بنا بر تیمناً وتبرکاً نوشته می شود -

The Humāyūn Nāma contains a very interesting history of the cultural life of her times and particularly of the woman folk. There are a number of colloquial idioms and phrases in it ; *e.g.* :—

پیشواز آمدند (came to receive), قلعگی شد (besieged), طرفگیها می کرد (cut jokes), پاے می داد (was defeated), خفتن شد (time of sleep approached). مرا به شمشیر گرفتند (encircled me under swords), سروپا (dress), ساعتے معطل کردند (waited for a while), etc.[1]

1. For details see Maulana Shibli's discussion on the book in the Maqalat Volume IV.

Abu'l Fazl (958/1551—1011/1602)

He was introduced to Akbar's court through his brother Faizi in 981/1573. Gradually he gained power and rose to be the Prime Minister. His father Mulla Mubārak prepared a محضر, in 987/1579, proclaiming Akbar as the sole authority to amend Islam. The Holy Prophet was deemed no necessity any[1] more, hence people dropped his praise from the congregational addresses in Friday prayers and also from their writings. Abu'l Fazl wrote Akbar Nāma some time before that date, because the Holy Prophet's praise is there in the beginning of the book (after حمد and before منقبت). He later dropped that praise from his عیار دانش (written in 996/1588—a simple Persian version of Kalila-o-Dimna) and also from آئین اکبری (which is the third volume of the Akbar Nāma). His انشاء ابوالفضل is another work in Prose. He was killed in 1011/1602. Let us see an extract from آئین اکبری which was prepared to over-awe the neighbouring rulers, who would not dare to invade India :—

داد رسی و فریاد رسی اگرچه کارفرمان دهان والا شکوه است لیکن نیرو دے یک تن بهمه
فرا رسد. ناگزیر آنکه یکے از آگاه دلانِ سیر چشم بداد دهی نامزد گردید و او بگواه و سوگند بسند نا کرده
پژوهش را پایه برافرازد. پرسندهٔ نادان و آن دو دانا، بجز از سخت کاوش و درست بینش
برفرازِ آگهی برآمدن بس دشوار از فزونیِ بدگوهری و آزمندی تکیه برگواه و سوگند نتوان کرد و از بے
آزرری و مزاج شناسی ستم رسیده را از بیدادگر باز شناسد و به پُردلی و حق دوستی دریافته را بکردار
آورد نخست سیراب پرسش کند و از حالِ جاه آگاه و آنچه در هر آویز اسزاوار باشد درمیان نهد و
سخن شاخ شاخ برسازد و از گواهان نیز جدا جدا بدان نمط داستان داستان نویسد ... صفحه ۲۸۲-

1. Hazrat Mujaddid (d. 1034/1624) wrote اثبات النبوه (Arabic), at the age of about 20 years, refuting Abu'l Fazl's denial of the prophethood, and also تهلیله (Arabic), on the importance of کلمهٔ طیبه, which was then being misused. Again in 1002/1523 he wrote فضائل صحابه refuting a Shia treatise written at Mash-had against the companions of the Holy Prophet.

2. Professor A. Ghani calls it "tour de force" in his volume on Akbar

Akbar appointed him a Qāḍī at Lahore, when he wrote a big biography مجالس المؤمنین , comprising the following twelve parts :—

اماکن ۔ قبائل ۔ صحابہ ۔ اکابرِ دین ۔ متکلّمین ۔ صوفیہ ۔ حکماے اسلام ۔ ملوکِ نامدار

امراے نامدار ۔ وزراے عظام ۔ شعراے عرب ۔ شعراے عجم ۔

He began it in 998/1589 and completed in 1010/1601. In the end of the book he enumerates the aims and objects of his mission, one of which is as follows :—

تخصیصِ این کتاب را بذکرِ جمعے از اکابرِ مؤمنان کہ قبل از ظہورِ دولت ابدا قترانِ سلاطین صفویہ موسویہ انار اللہ براہنم الجلیہ بودہ اند ۔ بے وجہ ندانم زیرا کہ چون مقصودِ اصلی ازین کتاب بیانِ قدمِ این طائفہ رفیع جناب وعدمِ ارتکابِ تشیع بطریق اجبار و ایجاز است وزمرۂ معاندانِ ایمان اکابرۂ زمان را از مقتضیاتِ آن ذاتِ ابدا قتران می دانند ۔ پس ذکرِ ایشان در نظرِ آن زمرۂ معاندت اسلوب از قبیل مصادرہ بر مطلوب خواہد بود و اگر کامے نادری از بزرگانِ آن دولت یا معاصرانِ ایشان را در بعضے از مجالسِ این کتاب مذکور ساختہ ۔ بنا بر آن ست کہ توہّم تصرّف آن دولت در ظہورِ ایمانِ ایشان بغایت دور است یا نکتۂ دیگر تاملّ دران مقام ظاہر شود منظور است

The whole book shows how staunch he was in his beliefs.

1 Its manuscripts are found in the Bankipore Library and also in the University of Sind.

Nūru'd-Dīn Muḥammad Ẓuhūrī (d. 1025/1616)

His famous preface, known as سه نثر to Ibrāhīm 'Ādil Shāh's book "Nauras", was written in 1006/1597. It is a masterpiece of ornate prose and generally unsurpassed by any later prose of rhetorical devices. Its form is important, but its matter is nothing except mere juggling of words. It begins thus :—

سرود سرایانِ عشرت کدۂ قال کہ بنورسِ سرا بستانِ حال ، کارِ کام و زبان ساختہ ، بشہد ثنائے صانعی عذب البیان اند کہ چاشنیِ نغمہ ہائے شیریں در رگ و پے نے دوانیدہ و خوش نفسانِ چمنِ نشاط کہ بہ بسطِ بساطِ انبساط پرداختہ ، بزلالِ حمدِ خالقے رطب اللسان اند کہ گلِ ترانہائے تراز شاخسارِ صوبت و صدا دمانیدہ و عملِ شوقِ حجازیانش بصدائے تالِ ہندیان زنگلہ بند ، و زخمِ جگرِ عراقیانش بہ نمکِ تارِ طنبورِ ترکان در شکرخند - جلاجلِ اوراقِ درختاں بہوائے او ترانہ ریز و بلبانِ منقارِ بلبلان بنوائے او نغمہ خیز - مثنوی -

درین بستان سرا افگندہ غلغل - سخن گردید گلبن نغمہ بلبل

Muhammad-i-Qāsim Hindū Shāh "Firishta"

He was attached to the court of Ibrāhim Ādil Shāh II (988/1530—1037/1627), the patron of Nūru'd-Dīn Zuhūrī. His history "Gulshan-i-Ibrāhimi" is known after him. It covers a lengthy period from the days of the early Hindū monarchs of the undivided India upto his own days. It is based on reliable sources, several[1] of which are now extinct. In the preface, the writer (Firishta) has also avoided نعت (praise to the Holy Prophet) and began it with a pun on the word نورس , his patron's book :—

بسم الله الرحمن الرحیم - نورسِ بستانِ کلامِ قدیم

Then it begins thus :—

.... امّا بعد بندۂ کمینہ درگاہ محمد قاسم ہندو شاہ استرآبادی المشہور بفرشتہ برشناسانِ فروغ بخشِ انجمنِ ہستی کہ ضمیرِ انورِ شان معیارِ نقودِ الفاظ و معانی ست ، عرضہ می دارد کہ در عنفوانِ جوانی ببلدۂ فیض اثر احمدنگر گاہ گاہے سروشِ آسمانی بگوشِ ہوشِ این کمترینِ افرادِ انسانی می رسید کہ ای نقش طرازِ نگارستانِ زمان وای رنگ آمیزِ نگارخانۂ جہان چون شکر و سپاسِ مخلوقِ حق پرست فی الحقیقہ حمد و شکرِ دادارِ جہان آفرین است ، سزاوار آنکہ کتابے مشتمل در واقعاتِ پادشاہانِ اسلام و حالاتِ مشائخ عظام کہ نظامِ ظاہری و باطنیِ ممالکِ ہندوستان وابستہ بدستیاریِ ہمتِ قدسی اثر این دو طائفۂ آسمان آستان بودہ وہست ، تصنیف نمائی . . . .

His accounts of the Muslim saints end with those of Kabiru'd-Din Ismā'il. The history gives exhaustive accounts of even the small states of the country and is an authority, often referred to by the modern writers.[2]

---

1. Firishta has given a lengthy list of his sources in the preface of his history.
2. At one place, in the end of مقالۂ پنجم ذکر استیلاے امراے اکبری , the writer has given 1018 A H (1599 A.D.) the year when he was writing the book.

Ḥazrat Bāqi-billāh (d. 1012/1603)

He was born at Kabul in 971/1563 and became a disciple of Khwāja Muḥammad of the Naqshbandia order. He came to the subcontinent sometime in the beginning of the 11th century A.H., first stayed at Lahore and finally settled at Delhi. He is the pioneer of the order and attracted people even of the highest calibre. " Shari'at " was the goal of his Taṣawwuf. He wrote ghazals, quatrains and also letters of Sufistic importance in a simple and fluent style. Here is a piece of his famous prose from his Maktūbāt :—

شیخ احمد مردے است از سہرند، کثیر العلم، قوی العمل - روزے چند فقیر با و نشست و برخاست کردہ عجائب بسیار از روزگار اوقات او مشاہدہ نمودہ - بآن ماند کہ چراغے شود کہ عالمہا از و روشن گردد - الحمد للہ تعالیٰ، احوال کاملۂ او مرا بیقین پیوستہ و این شیخ مشارٌ الیہ برادران و اقربا دارد، ہمہ مردم صالح و از طبقۂ علما و چندے را دعا گوے ملازمت کردہ جواہر عالیہ دانستہ - استعدادہاے عجیب دارند - فرزندانِ آن شیخ کہ اطفال اند اسرارِ الٰہی اند - بالجملہ شجرۂ طیبہ است - انبتہٗ اللہ نباتاً حسناً -

Shaikh Aḥmad Fārūqī (*Mujaddid-i-Alf-i-Thānī*)
(971/1563—1034/1624)

He was born, brought up and educated at Sarhind. When he was about 20 years old, he went to Agra, where Faizi (d. 1004/1595) was writing his سواطع الالہام (a commentary of the Quran with undotted alphabets) and was surprised to have such language extemporised by the Shaikh. It was a time when Abu'l Fazl (d. 1011/1602) denied "prophethood" and the Shaikh had to refute him in his Arabic treatise اثبات النبّوہ. Again, a few years later, he had to write a Persian treatise on فضائل صحابہؓ, refuting a book written at Mashhad against the companions of the Holy Prophet. About the same time he wrote another Arabic treatise رسالۂ تہلیلیہ, on the meaning and aims of کلمہ طیّبہ, which was then being misused. In 1008/1600 he became a disciple of Khwāja Bāqi-billāh (d. 1012/1603), the pioneer of the Naqshbandia saints in the sub-continent. Then he wrote other Persian books مبدأ و معاد ، معارفِ لدنّیہ شرح رباعیاتِ خواجہ باقی باللہ and مکاشفات عینیہ. Besides them, his مکتوبات, in three volumes, are master-pieces in Persian, both from literary and religious view-points. A few specimens from them are as follows :—

نوشته بودند که شیخ عبدالکبیر یمنی گفته است که حق سبحانه وتعالے عالم الغیب نیست ، بے اختیار
رگِ فاروقیم در حرکت می آید و فرصتِ تاویل و توجیه نمی دهد - قائلِ این سخنان شیخ کبیر
یمنی باشد یا شیخ اکبر شامی - کلامِ محمد عربی (علیه وآله الصلوٰة والسلام) درکار است نه کلامِ
محی الدین عربی و صدرالدین قونیوی و عبدالرزاق کاشی - ما را به نص کار است نه به فص

1 The present writer has now published Hazrat Mujaddid's books :—
اثبات النبّوة - فضائل صحابہؓ (ردّ روافض) رسالۂ تہلیلیہ مکاشفاتِ عینیہ

A facsimile of his Maktūbāt (3 volumes) has also been published this year (1972).

ما را فتوحاتِ مدینه (احادیث) از فتوحاتِ مکیه مستغنی ساخته است۔

فرزندان گرامی به جمعیت باشند۔ مردم همه وقت محنتهای ما را در نظر می دارند و مخلصی ازین مضیق می طلبند۔ نمی دانند که در نامرادی و بے اختیاری چه بلا حسن و جمال است و کدام نعمت بر آن است که این بکس را بے اختیار از اختیار او بر آرند و بے اختیارِ خود او را زندگانی دهند و امورِ اختیاریِ او را نیز تابع آن بے اختیاریِ او ساخته او را از دائرهٔ اختیار بر آرند۔

His sons and grandsons have also left a number of books on religion and Taṣawwuf in Persian as well as in Arabic.

The spark of the Renaissance of Islam flashed by Hazrat Mujaddid, under toils and hard trials, spread widely and illuminated the minds of the Muslim theologians and the intelligentsia of the following decades. Paintings and picture-drawings of Jahāngir's reign adopted a new phase, as they turned into the finest possible calligraphy and architecture under Shahjahān. Aurangzeb's "Fatāwā" (the biggest volumes on Muslim Jurisprudence ever written) derived spirit from the same source. Then Shāh Waliu'llāh, Mirza Mazhar, Shāh Ghulām 'Ali, Qāzi Thanāu'llāh of Pānipat, Khālid Rūmi, the writers of فتاوی شامی and the Quranic commentaries روح المعانی and اکلیل, and lastly Shāh 'Abdu'l Ghani and his pupils (Rashīd Ahmad of Gangoh, Muḥammad Qāsim of nānota and Muḥammad Mazhar of Saharanpur) are all the fruits of the same tree. The present-day love for Islam in the Muslims of the sub-continent and Afghanistan, although in a deteriorated condition, is, no doubt, much superior, in spirit and force, than that of other Muslim countries. All these facts bear testimony to the services of Ḥazrat Mujaddid in the cause of Islam for the last 350 years. Dr, Sir Muḥammad Iqbāl refers to him thus :—

تین سَو سال سے ہیں ہند کے میخانے بند   اب مناسب ہے ترا فیض ہو عام اے ساقی

Muḥammad Hāshim b. Muḥammad Qāsim of Burhānpūr

He is the author of the Zubdat-al-Maqāmāt (برکاتِ احمدیہ), a detailed biography of Ḥazrat Khwāja Baqībillāh (d. 1012/1603) and Ḥazrat Mujaddid-i-Alf-i-Thānī (d. 1034/1624). It was completed in 1037/1627, as the chronogram in the last quatrain of the book shows :—

برخامہ بنازم کہ اشارات نوشت ۔ ز آغاز و توسط و نہایات نوشت
بنوشت کتاب را و تاریخ کتاب ۔ بر دل ھو زبدۃ المقامات نوشت
١٠٣٧ھ

An extract from it may be given here :—

چون حضرت ایشان (حضرت مجددؒ) از استفادۂ علوم معقول و منقول و فروع و اصول فارغ شدند رخت بمسندِ افادہ کشیدند و مدّتہا طلبۂ علوم را از برکات خویش بہرہ ور گردانیدہ و بعضے رسائل شریفہ بتازی و بفارسی در غایتِ بلاغت و فصاحت تصنیف فرمودہ کہ ازان جملہ است رسالۂ تہلیلیہ و رسالۂ ردّ مذہبِ شیعہ شنیعہ، با آنکہ دران اوقات اربابِ تشیع دران بلاد در غایت حشمت و جاہ بودند و بسلطان تقرب تمام داشتند و سلطان نیز بدین و ارباب دین در نہایت عداوت بود۔ لیکن از جوشِ غیرتِ اسلام کہ حضرت ایشان را حضرت حق سبحانہ عطا فرمودہ بود ملاحظۂ این و آن در خاطرِ شان خطور نمی بود و ازان راہ کہ ابو الفضل مشہور باہلِ فضل سرے بود، و فضلاء را بضروراتِ لازمہ بوے آمد و شد می شد، حضرت ایشان ہمدران وقت مکرّر بمجلسِ او در آمدہ بودہ اند و وے بر فور، فضائل کثیرۂ ایشان اطلاع یافتہ، رعایتہا می نمود۔ چنانکہ یکے از تلامذۂ او بہ این فقیر گفت ..... روزے کہ حضورِ شیخ تو در مجلسِ وے

حاضر بود - وے زبان بتوصیفِ فلاسفه وعلومِ ایشان کشود و دران مبالغهٔ فراوان نمود چنانکه عائد
می شد بتوہین علماے دین، حضرت شیخ توسلمه الله از جنونِ اسلام، تحمّل نیارست نمود و فرمود که امام
غزالی قدس الله سرّه العالی در رسالهٔ شریفهٔ المنقذ عن الضلال برنگاشته است که از علومے
که فلاسفه خود را واضع آن می دانند آنچه بکار می آید چون ہیئت ونجوم وطب - آن را از کتبِ انبیاے
ماتقدم وکلامِ ایشان سرقه نموده اند وآنچه زادهٔ طبع ایشان است چون ریاضی وامثاله، بہیچ کار
دین می آید - ابو الفضل چون این بشنید متغیّر شده گفت غزالی نا معقول گفت حضرت شیخ تو
نیز از استماعِ این حروف او متغیّر شده از مجلسِ او برخاستند و وقتِ برخاستن فرمودند
که اگر ذوقِ صحبتِ ما اہلِ علم داری ازین حرفها دور از ادب، زبان باز دار - و برفتند و چند روز
بمجلسِ او حاضر نشدند - تا او خود کس فرستاده و معذرت خواسته طلب نمود - و نیز روزے حضرت
ایشان به منزلِ ابو الفیض برادرِ او درآمدند که در تحریرِ تفسیرِ غیر معجمه بوده، چون ایشان را دید
خوش گشته وگفته خوب رسیدید - موضعے از تعبیر پیش آمده که آن را به حروفِ غیر معجمه تاویل و
تفسیر نمودن متعسّر شده من دماغ بسیار سوختم امّا عبارتِ دلخواه بدست نیامد حضرت ایشان
بے آنکه عباراتِ بے نقط ورزیده بودند در ساعت، با مطالبِ کثیره، صفحهٔ در کمال بلاغت
برنگاشتند که فیضی در حیرت رفت - ومطلب از تحریر این حکایت آنست که آثار حمیت
وغیرتِ ایشان ہمدران ایّام که بسلوکِ طریقهٔ صوفیه نه درآمده بودند بر این قسم مردم چنان
بود وصحبت وہیبتِ ایشان بر آنها چنین —۱

۱- زبدة المقامات، Lucknow 1890, pp. 131-132. The first volume of this book, entitled نسمات القدس من حدیقة الانس (in manuscript), is preserved in the 'Ārif Ḥikmat's Library, Madina. It deals with the early saints of the Naqshbandia order.

Shaikh 'Abdu'l Ḥaq Muḥaddith of Delhi (958/1551—1052/1642)

He was a great scholar of "Ḥadith", hence called "Muḥaddith". He wrote 60 books, all pertaining to religion. A passage from his مدارج النبوه may be quoted here :—

از خصائصِ کاملهٔ این خیر الامم آنست که شریعت اکمل است از جمیع شرائع متقدّمه و این عیاں است که محتاج نیست به بیان و واضح است که خفا نیست دران و چون آنحضرت صلی اللّٰه علیه وسلّم مبعوث است برائے تتمیم مکارمِ اخلاق و محامدِ افعال، لاجرم دین شریعتِ او اتم و اکملِ ادیانِ شرائع باشد - (ج ۱ - ص ۱۷۱)

---

1. Professor Khaliq Ahmad Nizāmi has published the life of the Shaikh from Delhi in 1953. On page 224 he has quoted Nawāb Siddiq Ḥasan's wordings on the temporary differences between the Shaikh and Ḥazrat Mujaddid :—

وجه این نفار آنست که حضرت شیخ رح را در تقلیدِ مذہب تعصّب بسیار بود و مجدّد رح را در اتباع سنت و ردِّ بدعات - طریقت و شریعت صلابت تمام باین ره گذر اتفاق میان ہر دو صورت نمی بست

Mr. Shaikh Muḥammad Ikrām has discussed in his رودِ کوثر (3rd edition p. 300) how Faizi wanted to win over the Muḥaddith for Dīn-i-Ilahi.

'Abdu'l Ḥamīd of Lahore (d 1065/1654)

He was a great scholar and a famous prose-writer. He wrote the first 20 years' accounts of Shāhjahān's reign in Bādshāh Nāma.[1] Here is an extract from an account of the construction of the Tāj Maḥal :—

شرحِ عماراتِ روضهٔ مطهّره آنکه در ابتدای سالِ پنجمِ جلوسِ والا، بجهتِ تاسیسِ این بنای
رفیع البُنیان که مشرف است بر دریای جون و دریای مزبورِ شمالی سو، متصل آن جاری آغاز
حفر نموده آمد و پس ازان کهبیل دارانِ آهنی دست ناقوی بازو، بجد کاری تمام به آب رسانیدند
بنایانِ بدیع کار و معمارانِ شگرف آثار، اساس را بسنگ و صاروج در کمالِ متانت و رسانت
برآورده، بسطحِ زمین برابر ساختند و بر فرازِ اساسِ کرسیِ روضهٔ معلّی که از ریاضِ رضوان حکایت
کند و از خطایرِ قدس نشان دهد با آجر و آهک چبوتره آسا بطولِ سه صد و هفتاد و چهار و عرض
صد و چهل یک لخت نموده، شانزده ذراع مرتفع گردانیده و گروها گروه از سنگ تراشِ ساده
کار و پرچین گروه منبت کار که از اطراف و اکنافِ ممالکِ محروسه فراهم آمده بودند و هر
کدام در صنعتِ خویش یدِ طولیٰ داشت، با دیگر عمله بکار پرداختند.....

(بادشاه نامه صفحه ۳۲۲ - ۳۲۳ جلد دوم)

1 The book has been published by the Bengal Asiatic Society in two parts in 1867 and 1868, respectively.

Muhammad Ṣālih Kamboh

His history, known as عملِ صالح or شاہجہان نامہ is a big and detailed narration of Shāhjahān's reign and was written even after 1080/1669.

مولانا عبدالحکیم سیالکوتی

منشاء و مولدش قصبۂ سیالکوت از مضافاتِ دارالسلطنت لاہور است و مراتبِ شہرتِ فضائلش از لیالی و ایّام و شہور و اعوام اشہر۔ اگر او را ثالثِ معلّمین خوانند می شاید۔ و اگر عقلِ حادی عشر دانند می سزد۔ آن جناب در آغازِ حال از دبستانِ تعلیم الٰہی ادب کردہ و از دانشکدۂ فضلِ نامتناہی حکمت اندوزی نمودہ، در آخرِ کار پردہ کشائے اسرارِ عالم سواد و بیاض گشت و بہ نیروے کمالاتِ خداداد و نہایتِ معرفت بمبدأ و معاد بر کتبِ معتبرہ کہ ہمگی از تصانیفِ اوستادانِ پاستانست و تفصیلِ آن در ذیلِ این صحیفہ مرقوم حواشیِ خودپسندِ معنی طراز بقلم آوردہ، دیباچۂ ہر کدام را از نامِ نامیِ حضرتِ ثانیِ صاحبقران شاہ جہان بادشاہ مزیّن ساخت و مدّتِ شصت سال صدرنشینِ مدرسۂ تلقینِ سُنن و فرائضِ شرعِ نبوی الصلوات اللہ و سلامہ علیہ و علیٰ آلہ و صحبہ بودہ ...... ارباب دانش و اصحابِ فطرتِ کامل ادیبِ یونان را از تہجی خوانانِ دبستانِ ادب آموزش و عقلِ دانش افروز را جزوکشِ مدرسۂ تعلیمش تصوّر نمودہ، بدین تجویزِ درست خود را صاحبِ تمیزِ کامل دانستند۔ بالجملہ آن صاحبِ فضائلِ صوری و معنوی حقِ عظیم بر سائرِ اربابِ فضل ثابت کردہ در سالِ ہزار و شصت و ہفت ہجری متوجہِ دارالبقا گردید (شاہجہان نامہ جلد سوم صفحہ ۳۸۲-۳۸۴)

1. It has been published in three big volumes by the Bengal Asiatic Society in 1923 and after.
2. The Arabic course prescribed by 'Abdul-Ḥakim is still in vogue in Sind and other parts of the West Pakistan. Another course prescribed by Mullā Niẓāmu'ddin of Firangi Maḥal (Lucknow), called "Dars-i-Niẓāmia," is generally adopted in the Arabic schools of the sub-continent even since 1125/1713, the year of its inception.

Sheikh Farid of Bhakkar (Sind)

He is the author of ذخیرة الخوانین , a biographical dictionary of the Moghul nobility, completed in 1061/1651. He has begun from the accounts of Bairam Khan and ended on those of Qabā Khan (184 in number). He is said to have been the author of تاریخ شاہجہانی and تحفهٔ سراندازخانی as well. He wrote simple Persian. A passage from ذخیرة الخوانین is as follows :—

شیخ ابوالفیض فیضی ولد شیخ مبارک است در خدمتِ حضرت خلیفهٔ الٰهی نشو و نما یافته و بخطابِ
ملک الشعرائی شرفِ امتیاز یافت در فنونِ شعر ید بیضا داشت و موارد الکلم کتاب در اخلاق
نوشته ، حرف منقوط نه دارد ۔ و تفسیرِ کلام اللّٰه بکلامِ عربی نیز بے نقط تمام کرده موسوم به سواطع الالهام
و تاریخ اتمامِ او تمامِ سورهٔ اخلاص یافته ۱

1. Dr. S. Moinu'l-Haque has published its first volume at Karachi 1961.

His memoirs are of great historical value. He wrote them in simple and chaste Persian, and maintained his 'royal' tone throughout. Let us see what was reported to him about Hazrat Mujaddid (d. 1034/1624) :—

درین ایام بعرض رسید کہ شیخ احمد نام شیادے در سہرند زرق وسالوس فروچیدہ بسیارے از ظاہر
پرستانِ بے معنی را صیدِ خود کردہ وبہر شہرے و دیارے یکے از مریدانِ خود کہ آئینِ دکان آرائی و معرفت فروشی
و مردم فریبی را از دیگران پختہ تر دانسته خلیفہ نام نہادہ ، فرستادہ و مزخرفاتے کہ بمریدان و
معتقدانِ خود نوشتہ کتابے فراہم آوردہ مکتوبات نام کردہ . . . . حسب الحکم
بملازمت پیوست و از ہرچہ پرسیدم جوابِ معقول نتوانست سامان نمود و با عدمِ خرد و دانش
بغایت مغرور و خود پسند ظاہر شد - صلاحِ حالِ او منحصر درین دیدم کہ روزے چند در زندانِ ادب
محبوس باشد تا شوریدگیِ مزاج و آشفتگیِ دماغش قدرے تسکین پذیرد و شورشِ عوام نیز فرو نشیند
لاجرم بہ انی رائے سنگہ حوالہ شد کہ در قلعۂ گوالیار مقید دارد - (جشنِ چہار دہمیں نوروز)

This shows how the jealous people had reported the case to the emperor and poisoned his ears, and how the despotic ruler pays homage to him by calling him.

بغایت مغرور و خود پسند

The empror, who could kill the favourite prime-minister of his father Abu'l Fazl in early age, was not subsequently in a position to kill the saint, because he (the latter) had won the hearts of almost all the intellegentsia and grandees of the empire by making them his disciples بہ ہر شہرے و دیارے The next year the emperor set him free, but he would not go out (because his mission to correct the emperor was to be completed). The emperor maintains his royal airs by saying :—

درین تاریخ شیخ احمد سرهندی را بجهتِ دکان آرائی و خودفروشی و بے صرفه گوئی روزے چند در زندان ادب محبوس بود، بحضور طلب داشته خلاص ساختم خلعت و هزار روپیه خرچ عنایت نموده در رفتن و بودن مختار گردانیم۔ او از روے انصاف معروض داشت که این تنبیه و تادیب در حقیقت هدایتے و کفایتے بود، نقشِ مراد در ملازمت خواهد بود۔

Shāhjahān "The Palace-builder" (1037/1627 --1068/1657)

The empror Shāhjahān had the privilege of having been spiritually guided by Ḥazrat Mujaddid I (d. 1034/1624), hence he followed Shari'at and made others to follow it. Muḥammad Ṣāliḥ Kamboh has quoted a letter of the emperor in his Shāhjahān Nāma, addressed to Āṣaf Khān :—

دانای رموزِ سلطنتِ عظمیٰ، واقفِ اسرارِ خلافتِ کبریٰ، سرخیلِ یکرنگانِ وفادار، سلالهٔ یکجهتانِ حق گذار، کارفرمای سیف و قلم، مدیرِ امورِ علم، زبدهٔ خوانینِ عالی شان، قدوهٔ امرای بلند مکان، عضد الخلافت، یمین الدولت، عموی دانا آصف خان، در امانِ حضرتِ ملکِ منّان بوده، بدانند که در چهارم گهری روزِ مبارکِ دوشنبه بست و پنجم ماه بهمن، موافق هشتم جمادی الثانی سنه هزار و سی و هفت هجری بمبارکی و فیروزی در دار الخلافت اکبرآباد جلوسِ میمنت مانوس بر تختِ سلطنت و سریرِ خلافت واقع شد و بدستوری که معروض داشته بودند، لقب را شهاب الدین قرار دادیم۔ چنانچه نام مبارک را بعنوانِ اقبال نشان، صاحبقرانِ ثانی، شاهجهان بادشاهِ غازی در خطبه که درین روز بلند آوازه گردانیده اند، درج نمودند، سکه هم بهمین نام مبارک زده شد۔ للّٰه الحمد که آن نقش که خاطر می خواست۔ آخر آمد زپس پردهٔ تقدیر برون ۔ ۲

The emperor's grandeur is displayed in his letter as well.

1. مناقب آدمیه و حضرات احمدیه by محمد امین بدخشی India Office manuscript (written in 1140 A.H.), ff. 171, 172, 178. See also Azād Bilgirami's سبحة المرجان فی آثار هندستان, 1303 A.H., p. 49, etc. See also Muḥammad Hashim's زبدة المقامات (Lucknow 1890. pp. 281-282) for Hazrat Mujaddid's blessings for the enthronement of Shahjahan.

2. Shāhjahān Nāma, p. 262.

1. Dr. N. A. Baloch has published a few chapters of Idraki's Beglar Nama.

2. Dr. N. A. Baloch has published it in 1964. See its page 271.

Sayyid Ṭāhir Muḥammad of Thatta (Circa 1051/1641)

Sayyid Ṭāhir Muḥammad b. Sayyid Miyān Ḥasan wrote his history of Thatta (Sind), entitled Ta'rīkh-i-Ṭāhirī, sometime in the beginning of the 11th century A.H. (17th century A.D.). His work ranks with the histories of Mir Ma'ṣūm (d. 1009/1600) and Idrāki Beglāri' (d. 1017/1608). Let us go through the last account of the book dealing with the death of Mirzā Ghāzi :—

از حاضرانِ صحبت چنین استماع داشته که چون از عمرِ آن جامع الکمالات صاحبِ فراست تتمه نمانده ، همین تا دولت خواهانِ چند که در اہلِ عالم بصاحب کُشتی شهرت یافته ، بے موجب تغیر و تبدیلِ خواری و بے ناموسی ، زہر در کام و کاسه اش ریخته در روے خود در ہر دو عالم سیاه ساختند چون ازیں واقعه ، ہندو خاں مطّلع گردید ، اخترِ عزّت خویش بخواری دریافت که خسرو خاں در آزارِ جانِ ما خواہد کوشید امّا کار باید ساخت که از دبدر رفته خود را در سیوان بیرادر باید رسانید- نمازِ پیشین ناگاه که ہیچ کس خبر نداشت نقّاره نموده ، طعام تیارّ گذاشته ، سوار گردیده بملازمتِ ولی نعمت والده میرزا جانی رفت ؎

Dara Shukoh (d. 1070/1659)

He wrote several books on Taṣawwuf. His style is very simple. Here is passage from his Safīnatu'l-Auliyā (1049/1639) :—

حضرت احمد کابلی والسرہندی قدس سرّہ - از اولاد حضرت امیر المؤمنین عمر فاروق رضی اللہ عنہ، حنفی مذہب بودہ اند و در سرہند سکونت ورزیدند و در سلسلۂ نقشبندیہ مریدِ خواجہ باقی بودند و ایشان مرید مولانا خواجگیِ امکنگی و ایشان مریدِ پدرِ خود مولانا درویش محمد و از مشائخ قادریہ و چشتیہ نیز اجازتِ ارشاد حاصل کردہ بودند - از متاخرین مشائخ و صاحبِ ریاضت و مجاہدت و خوارق و تصانیف اند - در اواخرِ حال بعضے بر شیخ تہمت کردند کہ شیخ می گوید، مرتبۂ من زیادہ است از خلفاے راشدین رضی اللہ عنہم، امّا این محض بہتان و افتراے مخالفان است بر شیخ، چراکہ این فقیر خود شنیدہ از سیادت و نقابت پناہ، فضائل و کمالات دستگاہ، حقائق و معارف آگاہ، افضلِ فضلاے عصر، علّامی فہّامی استاذی حضرتِ میرک شیخ بن شیخ فصیح الدین کہ می فرمودند، وقتے ما را عبور بسرہند واقع شد و کیف ما اتّفق ملاقاتِ شیخ احمد روے داد و او در اثناے ملاقات بخاطر گذاشت کہ اگر شیخ را کرامتے است باید کہ مردم آنچہ از ایشان بیان می کنند خاطر نشانِ من سازند و دیگر آنچہ شنیدہ بودم کہ خواجۂ باقی کہ پیرِ ایشان است بے اجازتِ مولانا خواجگی امکنگی مرید می گرفتند - دیگر آنکہ بخواجۂ خاوند محمود چہ اعتقاد دارند - چون ساعتے پیشِ شیخ نشستم جزوے کہ از زیر مسندِ خود بمن دادند کہ مطالعہ نمائید - چون آن را تمام بدیدم بمن گفتند، ازین چیزے ظاہر می شود؟ گفتم ازین خود ہیچ ظاہر نمی شود و آنچہ در این جاست درست است - گفتند، پس بدانید کہ آنچہ از ما واقع شدہ ہمین است و باقی افترا است و باز بعد از ساعتے گفتند کہ روزے خواجۂ خاوند محمود آمدہ بودند - گفتند کہ خواجۂ باقی اجازتِ صریح از پیرِ خود ندارد بجہتِ آنکہ روزے مولانا خواجگی امکنگی خربزہ می خوردند و قاچ قاچ را خود بریدہ بدستِ حاضران و مریدان می دادند و بخواجہ

باقی نزداد ندا اصحاب گفتند خواجه نیز حاضر اند - مولانا خواجگی امکنگی فرمودند ما حزبزه باد درست دادیم - خواجه باقی ازین استنباط کردند که مرا اجازتِ ارشاد دادند - من گفتم ، این چنین نیست چراکه ما هرگز این چنین سخنے از پیرِ خود و از دیگر مردم نه شنیده ایم بلکه خواجه باقی اِبا می کردند که این کار از دستِ من نمی آید و این بار را من توانم برداشت و مولانا خواجگی می فرمودند که ما اجازت دادیم و ترا این کار را باید کرد -

1. His books have been discussed in بزم تیموریہ . pp. 396–418. His سرّ اکبر begins with a picture of Ganeshji, instead of بسم الله , and he calls the Upanishad as the first Divine book.

Aurangzeb 'Ālamgīr (d. 1115/1707)

ع ترکشِ ما را خدنگِ آخرین   اقبالؒ

He was well-versed in Arabic, Persian, Turkish and Hindustani ; also a fine scribe of the Holy Quran. In his letters he frequently quotes Quranic verses, Holy traditions and verses from Sa'di, Ḥāfiẓ, Naẓīrī, Niẓāmī, etc.

Here is an extract from a simple letter, addressed by him to the dethroned father :—

...... بر رائے خورشید ضیا پوشیدہ نماند کہ این مرید بتوفیقِ الٰہی حقیقتِ دنیا و عدمِ ثباتِ دنیائے
بے بقا را نوعے کہ ہست دانستہ در اطیعوا اللہ آن قدر مقصّر است کہ پیشِ رسُول علیہ الصلوٰۃ
والسلام خجالتہا دارد، دعویِ مرتبۂ سوم را چون می تواند کرد لیکن نسبت بہ اہلِ روزگار بقدرِ
مقدور در اطاعتِ اوامر و نواہی الٰہی و پیروی شریعتِ مصطفوی کوشید، تا وقتیکہ عنانِ اختیار
جہانبانی بقبضۂ اقتدارِ اعلیٰ حضرت بود محض برائے پاسِ فرمانِ ایزدی بے حکم والا بہ تمشیت
ہیچ مہمّے و مطلبے نہ پرداختہ و ہرگز قدم از حدِّ خویش فراتر نگذاشتہ و علم السر و الخفیّات بر صدقِ
این دعوی شاہد و گواہ است۔ از آنجا کہ بتحقیق انجامیدہ بود کہ بادشاہ زادۂ کلان در ایّامِ بیماریِ اعلیٰ
حضرت استقلالِ تمام پیدا کردہ در ترویجِ آئینِ ہنود و کُفّار و ہدمِ بنیانِ دینِ رسول مختار علیہ الصلوٰۃ
والسلام کمرِ اہتمام چست بستہ، غبارِ الحاد در عرصۂ مملکت برانگیختہ و سر رشتۂ انتظامِ مہام از دست
رفتہ کسے را از بندہائے حضور یارائے آن نماندہ کہ صورتِ حال را بعرضِ اشرف رساند و داد
خود را با عدمِ استحقاق، شائستۂ فرمان روائی دانستہ، مربّی و ولی نعمت را معزولِ مطلق ساختہ.
چنانچہ این مقدمہ بخطِ مبارک در مناشیرِ پیشین -

1. Ruqqa'at-i-Ālamgīrī, edited by Professor Najib Ashraf Nadvi, Azamgarh, 1929, Vol. I, p. 211. Aurangzeb's spirited guide Khwāja Muḥammad Ma'ṣum had prayed for his enthronement at Madina. See the details in علماء ہند کا شاندار ماضی by Maulana Muḥammad Miyān, Delhi 1963, p. 325.

'Abdul Ahad "Wahdat" (d. 1126/1714)

He was the son of Khwaja Muḥammad Sa'id (d. 1071/1660), the son of Hazrat Mujaddid (d. 1034/1624). He was the author of 27 books (all unpublished so far). His prose-work چهار چمن contains four pieces of prose, each followed by Ghazals, doublets and quatrains (thus amounting to a diwan). As his title was "Shah Gul", he has used all the relative terms of چمن , as گلدسته . خیابان , etc. for different headings in the چهار چمن

It begins thus :—

چمن چمن گلِ حمد و ثنا نثارِ بارگاهِ کبریا آنکه وحدت اورا اختلاطِ کثرت حجاب نیست و عمانِ اطلاقِ اورا امواجِ تقیدات نقاب نے ، ذرّه ذرّه بر خورشیدِ دانشش گواه ست و قطره قطره بر بحرِ صفاتش شاهراه - هر نکته از حقائقِ او بابے ست و هر نقطه از دقائقِ او کتابے ، شیر دلان یکسره نخچیرِ او نید چلّه کشانِ هر سهمه لبسمله تیرِ او - فرد -

دلِ پاکان ز شوقش چاک چاک ست - سران را در هوایش سر بخاک ست

نامه را تاج از نامِ نامیِ اوست و خامه را معراج از کلامِ سامیِ او - فرد -

قلم را کرده حمدش عنبر افشان - ورق را ساخت وصفش گل بداماں

The whole work is a fine piece of prose, dealing with the knowledge of the Reality.

His letters[1] are of historical value as well, as they were addressed to Zaibunnisa (d/o Aurangzeb), contemporary nobles etc.

---

1. The present writer has published them in 1916.

Muhammad Afzal "Sarkhush" (1050/1640—1126/1714)

Besides ghazals and several doublets, he left the following prose-works :— دیباچۂ دیوان , رسالۂ روائح , جوش وخروش and کلمات الشعراء . The latter is a biography of Persian poets who flourished from the times of Jahāngir to those of 'Ālamgir. It was completed in 1115/1703. The language is generally simple :—

(جہانگیر بادشاہ) باوجود مستی و بے پروائی وشغل جہانبانی وفرمان روائی، گاه گاه بحسبِ اتفاق و تکلیفِ وقت زبان الہام بیان را بگفتنِ رباعی دبیتے ومصرعے گلفشان می کرد۔ طبعِ عالی دشواپسند خورده گیر ودقت آفرین داشت۔ گویند روزے شاعرے قصیده در مدحِ این بادشاهِ عالی جاه گفته آورد وشروع درخواندن کرد۔ ہمیں که پیشِ مصرعِ مطلع بخواند ——————

ع ای تاج دولت بر سرت از ابتدا تا انتہا۔

فرموده که از عروض و وزن و تقطیعِ شعر خبرداری؟ گفت، نه دارم۔ بزبان مبارک راند، اگر عروضی می بودی، گردنت می زدم . . . .

این دو رباعی از زادہای طبعِ مبارک است :۔

ای آنکه غمِ زمانه پاکت خورده - اندوهِ دلِ وسوسه ناکت خورده
مانندهٔ قطره‌ہاے باران به زمین - جا گرم نه کرده که خاکت خورده

———

ہر کس بضمیرِ خود صفا خواہد داد - آئینۂ خویش را جلا خواہد داد،
ہر جا که شکستۂ بود دستش گیر - بشنو که ہمیں کاسه صدا خواہد داد

Ni'mat Khān 'Ālī (d. 1131/1716)

He was attached to the court of Aurangzeb and received the title of "Muqarrab Khan". He was with the emperor in the Deccan wars in 1686 A.D. The accounts of those campaigns are recorded in his وقائع , which open with these lines :—

وقائع ایّام محاصرهٔ قلعهٔ حیدرآباد مسمّی بگلکنده تاریخ چهاردهم شهر رجب سنه ۳۵ جلوس شاه اورنگ زیب عالمگیر غازی . . . .

بسم الله الرحمٰن الرحیم

دمیکه مدّرس کشاف صبح درصفّهٔ صدق وصفا چون قاضی بیضا تفسیر والشمس والضحیٰ بخط شعاعیِ آفتاب برصفحهٔ روزگار نگاشت وعابدِ شب زنده دار ماه باسیمای پرنور وضیا سجّادهٔ سپهر گسترده ادای نافلهٔ شب بختم سورهٔ نور کرده سر بسجدهٔ غروب گذاشت ـ نظم ـ

صباحی باصبا گشته هم آغوش ـ خجل ازروی او صبح بناگوش

چنان درروشنی گردید کامل ـ که می زد خنده برآئینهٔ دل

اوّل رهروے راجل درطیِ مسافتِ عاجل از دور هلال آسا نمایان شده به اشارهٔ ابرو ظاهر نمود که کلیدِ قلعه بدست آورند ـ ثانیاً راکبِ کَاَنّهٗ شِهَابٌ ثَاقِبٌ دررسید وخبر مسامع فیض مجامع رسانید که قلعه رافتح کردند . . . .

The whole work is full of similes and metaphors, and also perfidious satires against the author's own master.

Muhammad Hāshim Khān "Khāfī Khān"

He is the famous writer of منتخب اللباب , a history of the Moghul rule in the sub-continent, from the time of Timur down to the contemporary events. He began it in 1129/1717 and completed it in 1145/1732. His contemporary accounts invite careful study. Here is an extract from[1] it ;—

در اولادِ تیمور بلکه در پادشاهانِ سلفِ دهلی بحسبِ ظاهر چنان پادشاه (اورنگ زیب) که در عبادت و ریاضت و عدالت گستری ممتاز باشد، بعد از سکندر بادشاه لودی . . . کمتر بادشاهِ دیگر سریر آرای هندوستان گردیده و در شجاعت و بردباری و رای صائب بی نظیر بودند۔ امّا ازان که نظر بر پاسِ رعایتِ شرعِ سیاست را کار نمی فرمودند و بند و بستِ مُلک بی سیاست صورت نمی گیرد در میانِ امرا بسببِ بهم چشمی نفاق بهم رسیده بود، هر تدبیر و منصوبه که بکار می بُردند، کمتر پیش می رفت و هر مهمّے که می نمودند بطول می کشید و به آخر نمی رسید۔ با وجودِ طے نمودنِ نود سال از مرحلۀ عُمر در حواسِ خمسۀ ایشان تفاوت راه نیافته پاره در سامعه که آن هم بدیگرے معلوم نمی شد و شب اکثر در بیداری و عبادت بسر می بُردند و از اکثر لذّات که لازم و ملزومِ بشریت است گذشته بودند

(منتخب اللباب صفحه ۵۵۰ جلد دوم)

1. The book has been published in three parts by the Bengal Asiatic Society in 1869, 1874 and 1925 respectively.

Shāh Nawāz Khān

He was from Aurangabad (Deccan). He wrote the accounts of the Moghul nobles in مآثرالامرا . It was written between 1155/1742 and 1160/1747, and based on contemporary records. Its language is very simple. Here is an account of Shaikh Farīd Murtazā Khān :—

...... جنّت مکانی برجناحِ استعجال رسیده شیخ را درآغوشش گرفت و درخیمهٔ او بتوتت (سکونت) فرموده آن مکان را (که از پرگنهٔ بهیروال بود) حسب الالتماس شیخ را بخطابِ مرتضیٰ خاں وصاحبِ صوبگی گجرات برنواخت۔ سالِ دوم، شیخ از گجرات انگشتریِ لعلِ بدخشی (که نگین و نگین خانه وحلقهٔ آن از یک پارچهٔ لعل تراشیده بودند، بوزنِ یک مثقال و پانزده سرخ نهایت خوش آب و رنگ) برسمِ پیش کش فرستاده۔ ببیست و پنج هزار روپیه قیمت قرار یافت بعد ازاں از سلوک ومعاشِ برادرانِ شیخ مردمِ گجرات بستوه آمده استغاثه داشتند، طلبِ حضور گشته، درسال پنجم بصوبه داریِ پنجاب اختصاص یافت و درسنه ۱۰۲۱ھ بمہمِ کانگڑه که متعلقهٔ آن دیاراست، مامورشد و درقصبهٔ پیٹھان سنه ۱۰۲۵ھ یازدهم جهانگیری ودیعتِ حیات سپرد۔ قبرش دردهلی، درمقبرهٔ آبائے اوست

(مآثرالامرا۔ ج ۲۔ صفحه ۶۳۸)

Shāh Walīu'llāh of Delhi (d. 1176/1762)

He is the author of about 50 books in Arabic and Persian. The following books are well-known to the literati :—

فتح الرحمٰن (ترجمهٔ قرآن) الفوزالکبیر (تفسیرفارسی)۔ فتح الخبیر (تفسیرعربی)۔ مصفی (شرحِ فارسی موطّا امام مالکؒ)۔ حجة الله البالغه (شرح اسلام۔ عربی)۔ البدورالبازغه (تلخیصِ ابواب حجة الله البالغه)۔ ازالة الخفاعن خلافة الخلفاء (اثباتِ خلافتِ راشده فارسی)۔ تفهیماتِ الهیه

(تصوف عربی و فارسی) - فیوض الحرمین - القول الجمیل - لمعات - الطاف القدس وغیرہ -

We may quote from his translation of the Holy Quran :-

(والعادیات) قسم باسپانِ تیز رونده بوجہے کہ از دم پُرشوند - پس قسم باسپانِ آتش برآرنده بہ آنکہ بنعلِ خود سنگ را بزنند - پس قسم باسپانِ غارت کننده چون در وقت صبح درآیند - پس برانگیزند بآن وقت غبار را - پس درآیند بآن وقت درمیانِ جماعتے - ہر آئینہ آدمی بہ نسبتِ پروردگار خود ناشکر گذار است وہر آئینہ آدمی برناسپاہیِ خود مطلّع است وہر آئینہ آدمی در دوست داشتنِ مال مبالغہ کننده است - پس نمی داند کہ چون برانگیختہ شود ہر آنچہ در گورہا باشند وظاہر ساختہ شود ہر آنچہ در سینہ ہا باشد - ہر آئینہ پروردگار ایشان بہ احوالِ ایشان آن روز خبردار است -

Now a passage from the الطاف قدس may be quoted here .—

در ظاہر شرع کہ مسمی باسلام است مبحوث عنہ لطیفۂ جوارح است وتحقیق این لطیفہ آن است کہ قلب وعقل ونفس بہ اعتبارِ تقویم جوارح وآلہ بودن برائے تکمیلِ افعال جوارح وفنادر جوارح مسمّی بہ لطیفۂ جوارح می گردد وبرائے تفہیم این لطیفہ برین فقیر شرے ظاہر ساختند کہ مُشرف بر موت بود - غیر از رمقے از حیات با او باقی نمانده وجمیع لطائف ثلثہ بارزه او ضعیف گشتہ - امّا ادراقطارے بستہ بودند وغیر از رفتن قوّتے نداشت - پس تا آخر از ہاق روح راه می رفت - بعد از ان بمرد - از رفتن باز ماند نشس ہمان ومردنش ہمان - درین حال آگاہانیدند کہ این شترفانی است در لطیفۂ جوارح ومواخذۂ اعمال شرائع برہمین لطیفہ است (صفحہ ۲۹-۳۰)

Mirzā Jān-i-Jānān "Mazhar" (1111/1699—1195/1780)

He was a great scholar of Islam and a Sufi of the Naqshbandia order at Delhi. Shāh Walīullāh called him[1] قیّمِ طریقهٔ احمدیه and نفسِ زکیه. Both in Persian and in Urdu poetry he[2] ranks with the best poets of any age and his selections, made out of the poetry of various poets (known as خریطهٔ جواہر), display his best literary taste. In Urdu he is an epoch-making poet, who made several improvements in the poetical form and matter. His Persian prose comprises his letters, and also a preface to his own dīwān, which runs thus :—

بعد حمد و صلوٰة فقیرِ جان جانان متخلص بمظهر پسر میرزا جان جانی بہ تخلص که علوی نسب و هندی مولد و حنفی مذهب و نقشبندی مشرب است، احوالِ خود را بعرضِ احباب می رساند که در سالِ شانزده از عمر بر روے این خاکسار، غبارِ یتیمی نشست و در بیست مشتِ خاکِ خود را بدامانِ درویشان بست. مدّتِ سی سال بر در مدرسه و خانقاه جاروب کشید و ایّامِ گزیدۂ عمر درین شغلِ شریف گذرانید بحول الله و قوّته - در طولِ مدّتِ زندگی دستِ طلب بلوثِ دنیا نیالود و پاے سعی درین راه نفرسود - امروز که هزار و صد و هفتاد هجریست و عمر بشصت رسیده از بیست سال بکنجِ عزلت آرمیده است و بامرِ حضراتِ مشائخ رضوان الله علیهم اجمعین بتصحیح نسخهٔ وجودِ بی نوع مشغول است، با آنکه فردِ باطلِ شخصِ او هنوز هزاران غلط دارد و در هنگامِ جوانی، بتحریکِ شورِ عشقی که نمکِ خمیرش بود، نالهای موزون می کرد - بایں تقریب نامِ خود را بشاعری برآورد و از والا همّتی سرِ جمعِ اجزاے مسودات و موادِ کلّیات نه داشت، بیشتر سرمایهٔ سخنش بباد رفت و در باقی، اربابِ نقل و روایت تصرّفهای نمایان کرده نسخهای غلط رواج دادند و کور سوادان چشمیکه نداشتند از انصاف پوشیده نقصان عائدِ لشانِ قائل کردند و بمغزِ سخن نارسیده در پوستِ این ناتوان افتادند و درین کم فرصتیها که اندیشهٔ مردن بیش از بیش و تدبیرِ سفرِ غریبی در پیش است، باختیارِ خود بجبرِ این نقصان پرداختن معلوم، نوجوانے سراپا جانے جمع و تصحیح این کلمات را تکلیفم کرد . . .

1. See his letters Nos. 1—4. Muradabad 1894, pp. 166—167.
2. For the details of his life see مقاماتِ مظہریہ (شاہ غلام علی) and معمولاتِ مظہریہ (مولٰنا نعیم الله بہرائچی)

Ghulām Husain Ṭabā-ṭabā'ī

He is the writer of the famous سیر المتأخّرین, which was completed in 1781. It covers the times of the Moghul emperors and provides important material (according to his beliefs, no doubt) of the 18th century. Here is a passage about Murad Bakhsh son of Shāh Jahān :—

چون مراد بخش از نقد شعور تهی دست و از لکدکوبِ نخوت و غرور کاخِ دماغش پست بود به امیدِ
فرزندی شاهجهان و ابله فریبی هاے عالمگیر از خام طبعی در سر داشت که بعدِ شاهجهان سر یر آرائیِ هندوستان
با و خواهد رسید - لاجرم از مبادیِ سنوحِ عارضه و استماعِ خبر هاے ناخوشِ شاهجهانی بے تحقیقِ حال
و اندیشهٔ مآل از تنگ حوصلگی و کم ظرفیِ خود سری را کار فرما گشته لواے استقلال برافراشت
و لقبِ خود مروّج الدین گذرانیده بر تخت نشست و اسمِ سلطنت بر خود بسته ، سکّه و خطبه بنامِ خود
کرد و قلعهٔ بندر سورت را که در آن وقت با قطاع همشیرهٔ کلانش جهان آرا بیگم صاحب شهرت داشت
مقرر بود ، فوج خود فرستاده مسخّر نموده اموال و اشیاے سرکارِ او را متصرّف گشت و دستِ تعرض
با موالِ مردم دراز کرده تعدّی پیش گرفت و محمد شریف پسرِ اسلام خان را که از خانه زادانِ پادشاهی
و متصدّیِ مهمّاتِ بندر مذکور بود با دیگر متصدّیان خالصهٔ شریفه محبوس ساخت و علی نقی دیوانِ خود
را که مخلصِ او از عمده هاے روشناسِ بارگاهِ سلطنت بود بموجب امرِ پدرش شاهجهان بادشاه
بشغلِ دیوانی کفایت مهمّاتِ سرکارِ او قیام داشت بے صدورِ جرمے و وقوعِ زلّتے بتوهّم نفاق و مظنّهٔ
عدمِ یک جهتی به اتّهام محض که معاندانِ او نمودند ، بدستِ خویش بیچاره به قتل رسانید . . .

Shaikh Muḥammad A'ẓam b. Muḥammad Shafi' of Thatta

He was the author of the تحفة الطاهرین (1190/1776)—a biography of the Muslim saints and 'Ulamā lived and buried near Thatta (Sind). It contains twelve chapters, dealing with the accounts of 168 saints of different parts. Its language is simple, save for the opening lines ; e.g.,

ذکر میاں ابوالقاسم نقشبندی رحمۃ اللہ علیہ

آن مصدرِ فیوضات غیبی، مظہرِ مکاشفات لاریبی، مقتدائے خداپرستان، قدوۂ اہلِ عرفان کاشفِ غوامضِ حقیقت، عالمِ رموزِ معرفت، عارفِ معارفِ دینی سالکِ مسالکِ یقین مخزنِ تجلّیاتِ خداوندی یعنی میاں ابوالقاسم نقشبندی قدس سرہ، قلم راچہ طاقت وزبان راچہ یاراکہ شمّۂ از مناقبِ شریف ومحامدِ منیفِ وے بعرضِ بیان آورد . . . . .

منقول است کہ یکے از مقرّبانِ نواب سیف اللہ خان باغفران منزلت مخدوم محمد معین، دررنگِ ناخواہی نقارے بہم رسانیدہ متصدّیِ اذیت بود وچندان کہ درنہان خانۂ انتہازِ مکرمی اندیشید تاخاطرِ نواب را از آن مخدوم جامع العلوم منحرف سازد، میسّر نمی شد۔ چون بر مدّعاے بہیچ وجہ دست نیافت، درخدمتِ نواب بلباسِ تلبیس تمہیدات چندان بکار بردہ فوجداری سرکارچاچکان بنامِ خود حاصل نمود۔ مکنونِ ضمیرش آن کہ درآن جا رسیدہ جاگیرِ مخدوم راکہ بہ آن سرکار تعلق دارد بحدّے خراب سازد کہ دیگر روے بہ آبادی نیارد۔ مخدوم ازغایتِ اضطراب بخدمتِ آن ولایت مآب رسیدہ درحالتے کہ بتوضّیِ اشتغال داشت، حقیقتِ حال بعرض رسانید۔ آن بزرگوار را ازکمالِ اضطرابِ وے دل بدرد آمد وکوزۂ گلی کہ بدان وضومی فرمود از دستش بیفتاد وبشکست۔ آن گاہ روی بسوے مخدوم کرد وگفت، خاطرِ خود جمع دار کہ حالِ آن بدسگال نیز ہم چنان خواہد شد . . . . . .[1]

---

1. تحفة الطاهرین, Karachi 1956, pp. 80–85.

Ghulām Husain Salīm (d. 1233/1818)

He wrote a history of the Muslim rulers of Bengal with a chronographic name ریاض السلاطین (=1202/1788). In the preliminary chapters the writer has given a geographical survey as well. The book ends with the advent of the Portuguese and British people in the country,[1] and the praise of the latter :—

امّا فرقۂ نصاریٰ انگریز بحلیۂ دانائی و ہنرمندی آراستہ و بحلّۂ مروّت و اخلاق پیراستہ اند۔ بدرستیِ عزم و کمالِ حزم و تدبیر رزم و لیاقتِ بزم بے عدیل و بہ آئینِ عدالت گستری و رعیت پروری و ظالم گدازی و مظلوم نوازی بے نظیر اند درستی قول بحدّے کہ اگر سر برود زبان تغییر نکند و دروغ گورا در مجالسِ خود راہ نہ دہند۔ سراسر فتوّت و وفا و سراپا حلم و وقار اند۔ حرفِ دغل نیاموختہ اند و صحیفۂ شرارت نہ خواندہ اند و با وجودِ مخالفتِ دینی معترضِ دین و آئینِ اسلام احدے نیستند۔ شعر۔

گفتگوے کفر و دین آخر بیک جامی کشد
خواب یک خواب ست باشد مختلف تعبیرہا

Mīr 'Alī Sher Qāni' of Thatta (Sind)

He was born in 1140/1727 and died in 1203/1788. He was a great poet and a versatile scholar. He is the author of 43 works, out of which his (a) biography of poets,

---

1. The book was published by the Asiatic Society in 1890.

called مقالات الشعراء (1174/1760) and (b) his history of Sind, entitled تحفۃ الکرام (1181/1767) are very famous. The biography contains accounts and selected verses of 719 poets, flourished in the subcontinent. Let us see an account of Muḥsin—a contemporary :—

محمد محسن ولد نور محمد بن ابراهیم بن یعقوب تتوی آبایش بحرفت ریشم فروشی معیشت داشتند واین از سفید وسیاه باخبر شده رنگین طبع برآمد ۔ درعنفوانِ شعور صحبتِ میر لطف علیخان ہمت تخلص که مذکور گردد دریافت و آنجا تربیت شد و صحبتِ بسیارے اہل کمال بہره اندوز گردیده روز بروز در ترقی افزوده آنچه شد ۔ در تتہ باین کمالیتِ شاعری ولطافتِ سخن وملاحتِ کلام کسے برنیامده رواجِ طرزِ استادانِ عجم وہند از تمثیل بندی ومناسبت شعری از دست ۔ در ملکِ بیقدر واقع شده والا سخنش سزاوارِ زیبِ مجلسِ اُمراست ۔ اشعارش درحیاتِ عالمگیر بوده ، ہر صادر ووارد که برحسنِ کلامش مطلع می شد ، دیوانِ شعرش را به آرزو نقل می برد . . . .

His تحفۃ الکرام is a history of Muslims in three volumes, dealing particularly with the saints, literati and great men of Sind, Gujrat and other Western parts of the subcontinent. Its language is simple and free from any devices. An extract from the third volume is as follows :—

میاں ابوالقاسم نقشبندی ولد درس ابراهیم که ازاجدادِ ارادت مندِ خانوادۂ بہاء الدین زکریاؒ ملتانی بوده می باشد ۔ میاں ابراهیم اوّل واردِ تتہ شده آنجا بوفوربندگی درگذشت ۔ بعد ازو میاں ابوالقاسم فرزندِ رشیدش بکمالات علمی وعملی ازاجلۂ مشائخ صاحبِ حال وقال برآمده ، عالمے رابفیضِ متکاثر رسانیده ۔ صحبتش گم گشتگانِ بادیۂ ضلالت رابشاه راهِ نجات فائز کردے بسا بزرگ ازخدمتش بمقصد رسیدند

1. Pir Husāmu'd-Dīn Rāshidi has published it from Karachi in 1957 and also its Takmila by Muhammad Ibrāhīm Khalil (d. 1317/1899) in 1958.

Munshī 'Atā Muhammad of Shikārpūr (Sind)

No details, regarding his birth or death, are available, except that he wrote خزاین تاریخ in 1261/1845 and تازه نوای معارک in 1071/1854. The latter has been published. It deals with the political relations of Sind with Afghanistan and covers a period from the downfall of the Tālpūr rulers till the coming to power of the Britishers in Sind. As the writer has been a "Munshi" in the court of Shāh Shujā' and also under later rulers, he had an opportunity to record contemporary events as well.

We may quote a few lines from the ending chapter of the book :—

..... از روزیکه اشتهار عزلِ ریاست و غصب ملک موروثهٔ متعلقهٔ دستارِ سرداریِ میرِ صاحب بهادر از سرکارِ انگلیسیه نافذ گردیده، معارف مآب شیخ مذکور (علی حسن) چون گل شگفته دستِ نشاط بریک دیگر زده خوش حالی می کردند۔ لیکن از کارگزارانِ قضا و قدر غافل و بے خبر که تیغ انتقام بدست دارند و بسیاری کسان جام از میِ آرزو، مالامال نموده خواستند که جرعهٔ از آن بنوشند۔ ساقیِ اجل چنان پشتِ دست زده که لبے بکامِ دل از آن تر نکردند.....[1]

1. Aqa-i-Habibi's edition, Karachi 1959, pp. 739-740.

Imām Bākhsh "*Ṣahbā'ī*" (d. 1273/1857)

He was one of the greatest Persian scholars that the sub-continent produced towards the close of the Moghul rule. Besides the dīwān, he has left the following 14 books in Persian :—

ریزۂ جواہر ۔ فرہنگِ ریزۂ جواہر ۔ بیاضِ شوقِ پیام ۔ رسالۂ نحوِ فارسی ۔ کافی علم قوافی ۔ وافی شرحِ کافی ۔ گنجینۂ رموز ۔ جواہرِ منظوم ۔ قطعۂ معمّائی ۔ مخزنِ اسرار ۔ رسالۂ نادرہ ۔ نتائج الافکار ۔ غوامض سخن ۔ اعلاء الحق ۔

The ریزۂ جواہر is on the lines of Ẓuhūrī's prose and it begins thus :—

این لآلیِ منثور ۔ بریزۂ جواہر مشہور ، سرمایہ روشناسی ست دستگاہِ صہبائی فضول ، و وسیلۂ آبرو ست ۔ رافع حجاب خمول ، بل رہ آوردِ الفاظی ست تا منتظرانِ زاویۂ شوق بر تلفِ نقدِ انفاس دست برہم نسایند و پرتوِ معنی ست تا شبگیر زدگانِ سوادِ عبارت از تاریکیِ جہل بسر در نیایند ۔

بیا ای خامہ فکرِ حمد کن ساز　　　　طرازِ آستینِ صفحہ پرداز
ورق را آنچنان زد مُہرہ صیقل　　　　کہ شد پشت ورش رشکِ سجنجل
مگر از جلوۂ یوسف لقاے　　　　شود آئینۂ یوسف نماے

His قول فیصل ، شرح پنج رقعہ ظہوری (Refuting Siraju'd-Dīn Ali Khan "Ārzū") and "forewords" (تقریظات) on Sir Syed Ahmad Khān's works are very popular.

1. Such works of ornate prose and on the art of writing were in vogue in the Persian schools of the country انشاے خلیفہ and انشاے مادھورام were also included in them.

Nawwāb Mustafā Khān "Shefta" & "Hasratī" (d. 1286/1869)

He was one of the best poets and scholars of Persian in his age. His biography of Urdu poets, known as گلشن بیخار, bears testimony to his high literary taste. We may quote his accounts of Inshā and Nazir :—

انشا تخلص، میر انشاء اللہ خان خلف حکیم میر ماشاء اللہ خان مصدر تخلّص، نجفی الاصل، مرشد آباد مولد است۔ از مقربانِ خدمت وزیر الملک نواب سعادت علی خان بہادر بود۔ لختے در فنونِ رسمیہ مہارتے داشت و در ہر فن کوسِ لمن الملکی بہ آوازۂ تمام می نواخت۔ بر موزونانِ معاصر از اعتراضات و مطاعن قافیہ تنگ می نمودے۔ دیوانے دارد مشتمل بر ہمہ اصنافِ سخن و ہیچ صنف را بطریقۂ راسخہ شعراء نہ گفتہ۔ امّا در شوخیِ طبع و جودتِ ذہنِ او سخنے نیست۔ مرگِ او رابست سال سپری شدہ۔

نظیر تخلص، شیخ ولی محمد اکبر آبادی خانہ در جوارِ روضۂ تاج گنج کہ بیرونِ شہرِ مذکور است دارد۔ لَمْ یُخْلَقْ مِثْلُهَا فِی الْبِلَادِ کہ در خصوصِ باغِ شدّاد آمدہ است، مہرِ دہان گشت ورنہ در ثنای این گلستان ہمین معنی بر زبان آمدے۔ گویند کہ نظیر در حلم و خلق و انکسار بے نظیرِ روزگار است، بتعلیمِ صبیان بسر می برد۔ کم مدّت است کہ ازین خاکدان بروضۂ رضوان رفت۔ اشعار بسیار دارد کہ بر زبانِ سوقیین جاری ست . . . . .

Maulānā Shiblī Nuʿmānī (d. 1332/1914)

He was one of the greatest Muslim scholars of the present century. He had an enviable personality, covering a number of fields of learnings. He was a critic of Arabic, Persian and Urdu poetries as well. His literary approach is beyond reproach.

Here are a few lines from an address he presented to the late Sir Agha Khan at Nadwa (Lucknow) on the 3rd February, 1910 :—

والاجاها! از ترقیٔ ملّت و امت را آنچه از ہمہ مقدّم تر است، این ست کہ در میانۂ ایشان طائفہ موجود باشد کہ در محاسنِ اخلاق و علوِ نفس و پاکیزگیِ سرشت و نیکیِ طبع و ایثارِ نفس مردم را نموداری و مثالی باشد تا مردم از ہمہ جنس با و اقتدا آرند و بگیرای نیروے روحانی، عالمے را تواند مسخّر کرد، اگر خدا نکردہ، این چنیں گروہے از میان برخیزد، بناے اخلاق و عمل یکبارہ از پا می افتد و شیرازۂ مزایای انسانی از ہم می گسلد، درین حالت ملّت و امّت پیکرے خواہد بود بے جان و تنے بے سر و گلے بے رنگ و آئینہ بے صفا۔ آنچہ از دار العلوم ندوہ نصب العینِ ما بودہ است، احداثِ ہم چنین طائفہ ایست و اگر بتائیدِ الٰہی کمتر عددے ہم ازیں گونہ توانیم کرد انتہاے آرزوے ما خواہد بود . . . . .

1. Maqâlât-i-Shibli, Volume VIII.

As Prose is a vehicle of all thoughts and has got a wider scope than Poetry, we have got hundreds of printed and manuscript works available in the sub-continent and we have to avoid here even some of the important ones as well, for lack of capacity. Now, as Urdu has replaced Persian, our literati would, at times, write ghazals or poems in Persian, but neglect its prose, except in some journals, like al-Hilāl, Sarosh, Ḥāfiz, etc., (published from Karachi). Our Unani physicians, however, write their prescriptions, even today, in Persian only and keep on their tradition—centuries old, no doubt.

ع ہزار شمع بکشتند و انجمن باقی ست (عرفی)

INDEX

B

C

D

E

F

G

H

I

L

M

N

O

P

Q

R

S

T

U

W

Y

Z

O